

اور مو کیتابخاناسی

مالک، میلیونر، اعیان، سئناتور... اولموش بیر سیرا اوزدن ایراق تورک آیدینلاری تورک اولماقلارینی دانیر، اونو عار، لکه و ننگ حساب ائدیردیله و بئله دوشونمه ینلر ایره لی گئده بیلمیردیله. بوسبیلره گؤره اصیل قدیم آذربایجان تاریخینه باشلامادان اول آیدین گؤستریمک لازم ایدی کی، تورکلر ایرانا گلمه یوخ، بو اراضینین، حتی آریالاردان چوخ اول ساکینلری اولموشلار. مختلف تورک خلقلری آذربایجان و حتی ایرانین بیر سیرا یئرلرینین لاپ ایلک ساکینلری، ییه لری، ایلک اینسانلاری، جمعیتلری، میللتلری، دؤولت، حکومت و مدنیت یارادانلاری، یاد ائللره قارشی ایلک دفعه سینه گریب دؤیوشنلری، بو یئرلری اؤزلرینه ایلک دفعه وطن ائدیپ، اونون کشیگیگنده دایانانلاری اولموشلار.

تورکلر بو گونکو ایران تورپاقلارینین ایلک میللتلریندن بیر اولموش، لاپ اولدن، آریالار و فارس لاردان نچه مین ایل اول آذربایجان و بیر سیرا باشقا بو گونکو ایران ولایتلرینده و یئرلرینده یاشامیش و ایندی ده یاشایرلار. تورکلر ایرانین اصیل ساکینلریندن دیرلر و بو تورپاقلارا گلمه دئییلدیرلر. نه تکجه ایرانین مختلف ایالت، ولایت و یئرلری، حتی منطقه میزین ده بیر سیرا اولکه لری، او جمله دن و بیرنجی نؤوبه ده ترکیه نین اساس تورپاقلارینین ایلک اینسانلاری، جمعیتلر و میللتلری، ایلک دؤولت و مدنیت یارادانلاری تورکلر اولموشلار. لاپ ایلک دؤورانلاردان منطقه میزین اساس و اهمیتلی تاریخ و مدنیت یارادان خلقلر و میللتلریندن بیر تورک خلقلری و میللتلری اولموشلار. اولجه تورک و سامی خلقلری و اونلاردان سونرا هند - آوروپا خلقلری اونلارلا بیرلیکده منطقه میزده اولوب قارداشجاسینا یاشامیش، یاشایر و یاشایاجاقلار. بو میللتلر تاریخ بویو همیشه مدنیت یاراداراق یاشامیشلار، هر هانسی میللت طرفیندن حیاتا کئچیریله بیلن شووونیستی سیاستلره رغماً، بو خلقلر یئنه ده بیرلیکده یاشایاجاق و منطقه میزین گله جک تاریخینی بیرلیکده یاراداجاقلار.

بشریت واحد دیللی لیگه دوغرو گئدیر می؟

بیر سیرا حاکم خلقلر و اونلارین حاکم شووونیست دایره لری طرفیندن اوی دورولموش بیر اساس سیز و عوام فریبانه نظریه نی قیساجا اولسادا، آچیقلا ییب گؤستریمک لازیم دیر. تکجه بیر میللتین سیاسی و اقتصادی حاکمیتی اولان چوخ میللتلی اولکه لرده، اؤز دیللرینی او بیرلیکده محکوم میللتلره تحمیل ائدن حاکمه هیأت طرفیندن بئله بیر نظریه یاییلیر کی، گویا تاریخین عمومی اینکیشافی و گئدیشی مختلف میللتلرین بیرلشمه سینه، وحدتینه و نتیجه ده مختلف دیلر واحد بیر دیل اولماغا دوغرو گئدیر.

بو نظریه شووونیست و میللتچی حاکمه هیأتلرینین یوروتدوکلری شووونیستی سیاستی توجیه ائتمک، اونو حقیقی گؤستریمک، اونا برائت قازاندیرماق، اونو لازیم ایش و سیاست قلمه وئرمک

اوچون اویدورولموش بیر قاتی ارتجاعی، جامعەنین ایرەلیلەمەسی و ترقیسینه دابان - دابانا ضدّ اولوب، اونو گئری ساخلایان بیر نظریه دیر. بو ایدئولوژی بوتون مستملکه حکومتلر و بیر میللتین اساس حاکم موقعیتی اولان چوخ میللتلی اولکه لرین اکثرینده، آز و یا چوخ شکیلده یاییلمیش، دستکلنمیش و حاکم دایره لر طرفیندن حمایت اولونموشدور. حتی بو نظریه کئچمیش سووئتلر اتفاقیندا استبداد و اؤزباشینالیغین زیروده اولدوغو زامانلار ایستالین طرفیندن، دیلچی لیکله علاقه دار اولان اثرینده، بیر نظریه کیمی وئریلمیش و اساس اعتباریله دؤولت طرفیندن تأیید ائدیلمیشدی. ایستالین اؤزونون سون، نسبتاً آز حجملی "دیلچیلیک مسئله لری" ادلی اثرینده اوزامانلار سووئتلر بیرلیگینده یاییلمیش و یاشایان میللتلرین گله جکده واحد بیر میللت، بیر دیللی میللت شکیلنه دوشه جگینی ادعا ائدیری. ایستالین بو مسئله نی چوخ اوزاق بیر گلجگه عاید اولان بیر مسئله گوسته رسه ده، دؤولت طرفیندن تأیید و تصدیق ائدیلمیشدی. بو نظریه یه گؤره گویا خلقلر اؤزلری کؤنوللو اولاراق بو ایشی ائده جکلر.

ائله هامان زامانلار سووئت حکومتی و رهبرلرینین هر فیکری و حرکتیله قاتی دشمن اولان ایران هیئت حاکمه سی ایستالینین گؤستردیگیمیز فیکرینی، البته ایستالینین فیکری اساسیندا دئییل، اینتئلیجئنٹ سئرویسین دیکته سیله، وار قوه سیله حیاتا تطبیق ائتمه گه چالیشیردی. عمومیتله شرق، او جمله دن یاخین و اورتا شرق خلقلرینین گئری قالماسینین اساس، دقته لایق اهمیتلی و حل ائدیجی نقطه لریندن بیرى همین میللی دیللرین یاساقلانماسی اولدوغوندان، بو زنگین منطقه لرین ثروتینی مفتّه و یا اوجوز و زحمتسیز تالاییب آپارماق ایسته یین، ایستر آوروپا، ایستر سه ده آمریکا ایمپئریالیست دؤولتلرینین هامیسی، بو منطقه دؤولتلرینین میللی شووونیستی سیاستلرینی دستکله ییر و یا ان آزی بو تام غیر - اینسانی حرکت مقابیلنده سوسورلار. آیا دوغرو داندا تاریخین عمومی آخینی نتیجه سینده نهایت بو گونکو میللتلر و اونلارین دیللی، اؤز ایستکلری ایله، بیر و یا بیر نئچه میللت و دیله چئوریله جکدیرمی؟ آیا بشرین بو گونه قدر معلوم اولان تاریخی بئله بیر حادثه نی، جوزیی شکیلده اولسادا، تأیید ائدیرمی؟

بشر تاریخی بویو هئچ بیر دؤورده و هئچ بیر دیاردا بئله بیر حادثه گورونمه میشدیر کی، بیر میللت، میللتلر و اونلارین دیللرینین واحد بیر میللت و دیلده بیرلشمه سی خاطرینه و نامینه اؤز دیلی و میللتیندن ال چکیب گؤز یومموش اولسون. تاریخ بئله بیر حادثه نی گؤستریمیر. میللتلر و میللی دیللر بو یول ایله نه یارانمیش، نه ده آرادان گئتمیشدیر.

لاکین بشر تاریخی میللتلر و میللی دیللرین یارانما و آرادان گئتمه سی جریانینی، بیر دئییل، اونلارجا شاهدله، اؤزونه خاص و تام باشقا بیر یول و شکیلده گؤستریمیشدیر. بو یول و اوصول بوتون بشر تاریخی بویو دوام ائتمیش و ائتمکده دیر.

بشر تاریخی گؤسته ریر کی، دونیانین مختلف یئرلرینده، ضروری شرایط نتیجه سینده میدانا گلیمیش بشر توپلوملارینین هر بیرى اؤزونه خاص بیر دیله مالک اولموشلار. بو توپلوملارین بیر

سیراسی نطفه ده آرادن گتتمیشدیرسه ده، بعضیلری اوزون عصرلر کئچدیکجه آرتیب چوخالمیش، یاشاییشا مناسب جغرافیایی محیط آردینجا مختلف سمتلره یاییلیب گتتمیش، مین ایللر کئچینجه بیرى - بیرندن آیری دوشهرک، جغرافی شرایط تأثیرینده و علاقه سیزلیک نتیجه سینده ده گیشمیش، دیللی باشقا شکله دوشموش و نتیجه ده ائتتیک منشأ و دیللرینین کؤکو عینی اولان مختلف دیللی میللتلره چتوریلیمیشلر. بو گونکو بشرین توپلومو بیر نچه بئله واحد منشأدن یارانمیش، میللیت و دیللی عینی کؤکدن اولان اینسان توپلوملاریندان میدانا گلمیشلر. بو یارانما پروسئسی بو گونه قدر معلوم اولدوغونا اساساً، تقریباً ۶ - ۵ مین ایل میلادان قاباق باشلانمیشدیر.

چاغداش دیلچیلیک علمینین میللتلری، دیللرینین منشأیی و کؤکونه گؤره، تقسیم بندلیگینده، مرکزی - غربی آسیا، اروپا، آفریقا و آمریکادا یاشایان میللتلری اوچ اساس دسته یه بؤلموشدور:

۱ - هند - اروپایی خلقلر و اونلارین دیللی.

۲ - سامی خلقلر و اونلارین دیللی.

۳ - التصاقی (اورال - آلتای) خلقلری و اونلارین دیللی.

دونیانین بیر سیرا یئرلرینده یاشایان میللتلر هند - اروپا دیللی حساب اولور و اونلارین دیللی واحد بیر کؤکدن میدانا گلمیشدیر. علم گؤسته ریر کی، بو خلقلرین ایلک توپلومو بو گونکو ایسکاندینا و طرفلریندن، هاواسی سویویوب یاشاییشا مناسب اولمادیغیندان، جنوبا آخمیش، بیر قولو غربه - اروپا، دیگر قولوایسه بو گونکو اورتا آسیا یوليله ایران و هندستانا آخمیشلار و آخاراق مختلف یئرلرده یئرلشمیش بو واحد توپلومدان زامان - زامان بو گونکو اونلارجا مختلف هند - اروپا دیللی خلقلر میدانا گلمیشدیر. بو گون بو خلقلرین دیلی تاماميله بیرى - بیریندن فرقلنسه ده، اونلارین کؤکلری عینی دیر. بو دسته داخلینده یئنه ده خصوصی قوللار واردیر. مثلاً "ایسلاو" قولونو گؤستمک اولار کی، روس، اوکرایین، بلوروس، لهستان، چئک و اوسلو واکى، یوگوسلاویانین بیر نچه میللتی نین اؤزلری و دیللی او قولاییددیر. بو خلقلرین دیللی بیرى - بیرینه نسبتاً یاخیندیر، بئله کی بو دیللرین بیرینی بیلن او بیرى دیللدن آز باش تاپا بیلر. بو دسته لر داخلینده "ایران" آدلانان قولودا گؤستمک اولار کی، بو گونکو فارس، کورد، بلوچ، گیلک، پشتو، سیند، پنجاب، تاجیک میللتلری و دیللرینی احاطه ائتمکده دیر.

هند - اروپا خلقلرینین ایلک توپلومونون شاخه لنمه سی اولدوقجا قدیم، ماقبل تاریخ دؤوره عاید دیرسه، "ایسلاو" و "ایران" کیمی دسته لرین شاخه لنمه سی نسبتاً یاخین عصرلره عاید بیر حادثه دیر.

چاغداش دیلچیلیکده "سامی" دیللی و خلقلری آدلانان بؤیوک قولون ایلک توپلومو بو گونکو عربستان و یمن طرفلریندن یاراناراق، مختلف جهتلره یاییلمیش و زامان کئچدیکجه بو واحد توپلومدان، دیللرینین کؤکلری عینی اولان، بو گونکو عرب، آسوری، کلدانی، یهودی و قدیم حبش خلقلری و میللتلری میدانا گلمیشدیر.

چاغداش دیلچیلیک علمی یول ایله ثابت ائدیپ گؤستریدیگی اوچونجو دسته دیلر و اونلارین میللتلری "اورال - آلتای" آدلانان "التصاقی" دیللی خلقلر دیر. بونلار بو گونکو بوتون تورکلر، مغول، ماجار، فنلاند، باسک، ... خلقلری و دیللرینی احاطه ائدیر. علم گؤسته ریر کی، بو خلقلرین ایلك توپلومو بو گونکو اورتا آسیادا یارانمیش و زامان کئچیب آرتدیقجا، بو گونه قدر علم عالمینه معلوم اولدوغونا گؤره، ۶ - ۷ مین ایل بوندان اولدن باشلا یاراق، مناسب و نعمتلی تورپاق و آب و هوا آردینجا دؤرد طرفه یاییلمیش، رابطه لری اوزولدوکجه، مستقل میللتلره چئوریلیمیش و اوزلرینه گؤره مختلف دسته لره آیریلیمیش و نهایت بو گونکو تورک خلقلری، مغوللار، فنلاندلیلار، ماجارلار، باسکلار، آمریکا قیزیل دریلری و ... ائلری و میللتلری شکلینه دوشموشلر.

دئمک دونیانین مختلف یئرلرینده میدانا گلیمیش ایلك اینسان توپلوملاری زامان کئچدی کجه، مختلف علتلر و شرایطده آرتیب یاییلماق نتیجه سینده بو گونکو مختلف دنیا میللتلری، میللی دیلرله بیرلیکده میدانا گلیمیشلر.

آیا میللتلر و میللی دیللرین بو اوزون یارانما پروسئسینده هر هانسی علت و سببلره گؤره آرادان گئدن و یا بیردیگرینده ارییب محو اولان، دیلله برابر اولن میللتلرده اولموشدورمو؟ عمومی تاریخه ساده بیر باخیش آیدین گؤسته ریر کی، تاریخ بویو، مختلف عامللر و سببلر اوجوندان، او جمله دن زور، فشار، قیرغین و دینی عامللر نتیجه سینده بعضی میللتلر باشقا میللت داخلینده ارییب، دیلله برابر تامامیله آرادان گئتمیش، بعضی میللتلرایسه دینی تاثیر نتیجه سینده اوز دیللرینی ده گیشرک، باشقا میللتلر و دیلر سیستمینه کئچمیشلر. فشار و زور نتیجه سینده حاکم اولموش میللت داخلینده ارییب دیلله بیرلیکده آرادان گئدن خلقلره اؤرنک "سومتر" لری گؤستریمک اولار کی، تدریجله اکثریت تشکیل ائدیپ حاکمیتی اله آلان سامی خلقلری داخلینده ارییب آرادان گئتمیش و دیللی اؤلوی دیلر سیراسینا کئچمیشدیر. بعضی عالیملرین فیکرینجه سومترلرین بعضی ائلری حاکمیتلرینی ایتیردیکدن سونرا، اورتا آسیا یا قایتمیشلار.

دینی عامللر نتیجه سینده ده ییشن دیلر و میللتلری ایسه، اؤرنک اولاراق، "بولغار" لار و "خزرلری" گؤستریمک اولار کی، بیرینجیسی مسیحی دینینی قبول ائدیپ ایسلاولار داخلینده بیر مدّت، دینداش اولاراق یاشادیقلاریندان، "ایسلو" لاشمیش و اصیل تورک دیللرینی آتاراق ایسلو دیللی اولموشلار. تورک اولان خزرلرایسه، یهودی دینینی قبول ائتدیکلریندن، بیر نئچه عصر داخلینده دیللی ده یهودی دیلینه چئوریلیمیشدیر.

گؤستریدیگیمیز میللیت و دیلجه ده گیشن بو میللتلردن یئنه ده تاریخده اولموشدور. بوندان علاوه تاریخ بویو سایجا آز اولان، اصیل کوتله لریندن آیری دوشهرک، باشقا بؤیوک میللت داخلینده یاشایان و تدریجله ارییب، حاکم میللتلر داخلینده حل اولانلاردا آز اولمامیشدیر. لاکین بونلارین هئچ بیر، یوخاریدا گؤستریدیگیمیز شووونیستی نظریه نین دئدیگی کیمی، کؤنوللو، واحد دیل و میللتین یارانماسی خاطرینه اولمامیشدیر، هئچ بیر میللت اوز ایسته گیله میللیتی و دیلین آرادان

گنتمه سینه راضی اولاراق، اولو میللتلر و دیلر سیراسینا کتچمه میشدیر. میللت و دیل مسئله سیله علاقه دار بیر مسئله نین قیسا صورتده آچیقلاماسی لازیمدیر، اودا میللی دیلرین بیری - بیرینه، قارشیلیقلی اولاراق، تأثیراتمه سی، سؤزلر و حتی بعضاً قایدالار آلیب وئرمه سیدیر.

ایلر و عصرلر بویو قونشو یاشایان، هابئله دینداش و مذهب داش اولان میللتلر بیرگه حیات و مذهب بیرلیگی نتیجه سینده عصرلر بویو بیری - بیریندن سؤزلر آلیب وئرر و حتی اوزون عصرلر قونشولوق، بیرگه حیات، واحد اقتصاد نتیجه سینده بعضی دیل قایدالارینی بئله رد - و - بدل ائدرلر. بو غایت طبیعیدیر و دیری، جانلی اولان دیلین دیریلیک علامت لریندن بیری سایلمیش و سایلماقدادیر. مؤوجود بیر میللتین دیلی، او میللتین اراضی جهتدن قونشوسو اولان میللتلرین دیل لریندن سؤزلر آلیب، اونلارا سؤزلر وئرمه سه، نه میللتلر یاشایا بیلر، نه ده اونلارین دیل لری. بو، میللتلر و دیل لرین وارلیق عنصرلریندن، دیریلیک علامت لریندن بیری حساب اولموش، اولماقدادیر و گله جکده ده اولاجاقدیر. بونا گؤره ده بیر میللتین دیلینده قونشو میللت و یا میللتلرین سؤزلریندن اولماسی اولدوقجا طبیعی و عادی بیر حال اولدوغوندان، اوندان هر جور سیاسی استفاده ائتمه گه جان آتماق غرض و شووونیزمدن باشقا بیر شئی دئییلدیر.

فارس لارلا آذریلرین قونشولوغو تاریخی میلاددان ۹ - ۸ عصر قاباقدان باشلانمیشدیر. بوندان علاوه انوشیروان زامانیندا مختلف فارس کوتله لری کؤچورولوب، بو گونکو شمالی و جنوبی آذربایجاندا یئرلشدیریلیمیشلر. بو کیچیک فارس کوتله لری بو گون اساس اعتباریله آذریلر داخلینده اریمیش و یا ارییب حل اولماق عرفه سینده دیر. هم فارس لار، همده بو کیچیک، فارسا یاخین دیللی توپلوملارلا قونشولوق و بیرگه حیات نتیجه سینده بیر سیرا اصیل فارس و یا آرادان گنتمیش بو کؤچورولموش کیچیک فارس کوتله لرینین سؤزلری و شاید تعبیر و کیچیک قایدالاری طبیعی اولاراق آذری دیلینه کتچمیش و بوگون خلقین اوز سؤزلری کیمی ایشله نیر. انایین، خه کوو، ... کیمی سؤزلر بونلارداندیر.

بو اولدوقجا طبیعی و عادی حالدان، علمه ضدّ اولان اوصول و شووونیستی تعصبه استفاده ائتمه گه چالیشان سید احمد کسروی تبریزی و اونون شاگردلری و داوامچیلاری، همین معدود فارس و تات کلمه لرینه اساساً، زورلا ثابت ائتمه گه جان آتیرلارکی، گویا بو سؤزلر قدیم آذربایجان خلقینین دیلی اولموش "آذری" نین قالیقلا ریندان عبارتدیر و تورکلر ۱۴ - نجو عصردن، مغول هجومو ایله، آذربایجاندا یئرلشندن سونرا، تدریجله یئرلی اهالی تورکلشمیش و بو سؤزلر قالمیشدیر. بو عالیملر انوشیروانین کؤچوروب یئرلشدیردیگی کیچیک فارس توپلوملارینی دا قدیم آذریلرین کیچیک قالیق لاری گؤسته ریب، اونلارین دیل لرینین قایدا و قانونلارینی اؤیره نیب شرح ائدیر و گویا قدیم آذربایجانلیلارین اصیل دیل لرینی کشف ائتمیش و اونو اؤیره نیرلر. بو عالیملر فارس دیلینده ایشله نن یوزلرجه تورک - آذری سؤزو، تعبیری و بعضی قایدالارینی

گورمور و گورمکده ایسته‌میرلر. آیا بو سؤزلر و قایدالار و حتی آذربایجان دیلیندن آلیسیب فارسجا یا ترجمه اولاراق ایشله‌نن اونلارجا آتا - بابا سؤزلری و افاده‌لره اساساً، "بو گونکو فارس‌لار یاشایان اراضیده قدیم تورکلر یاشامیشدیر" دئمک گولونج اولمازمی؟ چاغداش عرب دیلینده، خصوصیه دانیشیق دیل‌لرینده، تورک سؤزلری آز دئییلدیر، چاغداش روس دیلینده تاواریش، کیتکا و ... کیمی یوزلرجه اصیل تورک کلمه‌لری ایشلنمکده‌دیر کی، عصرلر بویو بو خلقلرین قونشولوغونون نتیجه‌سی و محصولودور. آیا بو کلمه‌لره اساسلانالاراق "عربلر و روسلارین یاشادیق‌لاری تورپاقلار قدیم تورکلرین اولموش و یا عربلر و روسلار قدیم زامانلار تورک اولموشلار" دئمک گولونج و حتی احمقانه بیر سؤز دئییلدیرمی؟ □ □ □

□ آسیانی خلقلرین دیلی [Asianik]

منطقه‌میزده تاریخه معلوم اولان ایلک اینسانلار، جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیتلر باره‌ده بوریا قدرکی یازدیقلاریمیزدا او خلقلردن دانیشدیق کی، آذربایجانین قدیم تاریخی ایله علاقه‌دار اولموشلار. آریالارین منطقه‌میز، او جمله‌دن ایران فلاتینا گلمه‌سینه قدر منطقه‌میزده اولموش بو جمعیتلر، میللتلر، دؤولتلر و مدنیتلردن علاوه هم بوگونکو آذربایجان و ایران اراضیسینده، همده منطقه‌میزین باشقا یئرلرینده باشقا - باشقا خلقلر اولموشلار. بیز آذربایجان و ایران اراضیسینده اولموش خلقلردن سونرا، آذربایجان تاریخیندن دانیشارکن گئنیش بحث ائده‌جه‌یک، منطقه‌میزین باشقا یئرلرینده اولموش خلقلره گلدیکده ایسه، قدیم آذربایجان تاریخیله سیخ ایلگیلی اولمادیقلاریندان، اونلارین باره‌سینده سؤز آچماغی آرتیق بیلدیک. آنجاق گؤستردیگیمیز خلقلرین سیماسیندا قدیم دؤورده یاخین شرق منطقه‌سینده یاشامیش بوتون خلقلری عمومی لشدیرمک اولار. یوخاریدا گؤستردیگیمیز خلقلر و میللتلرین اصلی و دیلینی اساس گؤتورسک، آیدین گؤره‌ریک کی، اونلاری ایکی یثره بؤلمک اولار:

- ۱ - اککدر (سامیلر): یهودیلر، آسوریلر، آرامیلر، کلدانیلر، فینقیلر، عربلر، ...
 - ۲ - التصاقی دیللی خلقلر: سومترلر، ایلاملار، هیتلر، کاسسیلر، هوریلر، اورارتولار، سونرا گؤره‌جه‌ییمیز قوتتیلر، لولوبیلر، ماننلار ...
- ان قدیم و قدیم تاریخ متخصصلری منطقه‌میزین یوخاریدا گؤستردیگیمیز ایکینجی دسته خلقلرینه "آسیانی" آدی وئرمیشلر. بو اصطلاح او معنادیر کی، بو خلقلر نه سامی، نه ده آریایی (هند - آوروپایی) دسته‌دن اولموش اؤزلرینه خاص خلقلر دسته‌سی اولموشلار. بو خلقلرین کؤکو اورتا آسیادان، تورکلرین یوردوندان اولموشدور. بونا گؤره‌ده اونلار تورکلرین اولو بابالاری و اونلارلا عینی کؤکدن اولموش ائلر، خلقلر و قوملاردان اولموشلار. بو حقیقتی فرانسیز تاریخچی ر. قیرشمنین دیلیندن اثشیدک.

ر. قیرشمن یازیلی تاریخدن اول یاخین شرق منطقه سینده یاشامیش "مستطیل باشلی" ایکی دسته اینسانلاردان دانیشارکن، قیسا شکیلده، بئله گوستر میشدیر:

«... ذکر اولونموش واحدلرین (ایران فلاتینین قدیم واحدلری. م) ان قدیم ساکینلرینین اینسان سوموکلری باره ده کی، اینسانین طبیعی تاریخی ایله علاقه دار اولان مطالعه لر اونلارین کامل فورمادا همجینس اولان بیر نژاددان اولماسینی گوستر میر. معلوماتیمیزین اولدوغو قدر، حتی دئییه بیلمه ریک کی، بو یئرلرده گورونموش مستطیل باشلی اینسانین ایکی مختلف شکلی بیر - بیرینین آردینجا اولموشلار و یا عکسینه هر ایکی شاخه "بحرالرومی (آرالیق دنیزی)" آدیله معروف اولموش واحد بیر دسته دندیر. سون دسته (مستطیل باشلیلار م.) تاریخدن اولکی دؤورده، غربی آسیانین باشا - باشیندا، مئدیترانه دن روس تورکوستانی و سیند دره سینه قدر سپه لنمیش ایدی. بو ایکی شکلی، عمومیتله "آسیانی" آدلان دیرلار و او منفی جنبه دن یارانان بیر اصطلاح دیر. یعنی بشرین ائله بیر نژادینی تانیتمه ریک کی، نه سامی دسته سیندن دیر، نه ده هند - آوروپایی دسته سیندن. مسئله نی داها آرتیق آچیقلاماق ایسته یین بعضی عالیم لر بو نژادی "قفقازی یا خزری و یا یافثی" آدلان دیرمیشلار. بورادا قفقاز و خزر سؤزلری آیدیندیر. "یافث" کلمه سینه گلدیکده ایسه محمود کاشغری "دیوان لغات الترک" اثرینده، تورکلرین اصلیندن دانیشارکن یازمیشدیر:

«الترک فی الاصل عشرون قبيله يعتزون کلهم الی ترک ابن یافث بن نوح النبی صلوات الله علیه...»^۱ (تورکلر اصلینده ایگیرمی قبيله اولموشلار کی، هامیسی نوح پیغمبرین (ص) اوغلو یافثین اوغلو تورکدن توره میشلر). آکادئمیک ن. یا. مار دا بو فیکری تأیید ائدیر.^۲ بو نژاددا اوچ دسته بللیدیر:

۱ - "اورارتولار" یا وانلیلار (شرقی ترکیه و ارمنیستانین قدیم ساکینلری. م.)، "کاسسیلر" (بوگونکو لرستانین قدیم ساکینلری. م.)، "هیت لر" (خیت لر)، "میت لر".
۲ - "لیک لر"، "کاری لر"، "میسسی لر"، "آتروسک لار"، "آقریطیش لر" (کثرت آداسینین اصلی ساکینلری. م.)

۳ - "ایبر لر" (گورجولرین بابالاری. م.)، "باسک لار".
بئله نظره گلیر کی، بونلارین هامیسی التصاقی دیلده دانیشاردی لار (اشتقاقی یالیز سون قوشما - پسوند) ایله اولان دیللره التصاقی دئییلر (تورک دیللری کیمی).
بو مسئله بئله بیر فرضیه یه سبب اولموش دور کی، سومرلرده همین بو نژاد دسته سیندن اولموشلار، لاکین چوخ قدیم زامانلاردا او دسته دن آیریلیمیشلار.^۳

۱ - دیوان لغات الترک، آنکارا، ۱۹۴۱. ص ۲۰.

۲ - باخ: اوراتو، پیوتروفسکی، ص ۱۸.

۳ - ر. قیرشمن، ص ۲۹ - ۳۰.

بو التصاقی دیل‌لرین مدنیتینین کؤکوندن دانیشان ر.قیرشمن بئله یازیر:

«... بئله نظره گلیر کی، ذکر اولونموش مدنیت (آسیانی مدنیت. م.) جئیحون و سئیحونون قونشو منطقه‌لریندن، روس تورکوستانی بوزقیرلاریندان (جلگه و چؤللریندن)، یا شاید داها اوزاق ناحیه‌لردن، آسیانین اوره‌گیندن گلمیش اولسون.^۱

ر.قیرشمنین ده سؤزلریندن گؤرونور کی، آریلرین منطقه‌میزه گلمه‌سیندن اول منطقه‌میزین مختلف یئرلرینده یاشاییب مدنیت یاراتمیش آسیانی خلقلرین هامیسینین اصلی، منشایی اورتا آسیا و دیل‌لرینین اساسی و کؤکو التصاقی اولموشدور. بئله‌ایسه بو مختلف آسیانی خلقلر نه زامان منطقه‌میزه گلمیشلر؟ بیر صورتده کی، یوخاریدا بحث ائتدیگیمیز دؤورده، تاریخین گؤستریدیگینه اساساً، اورتا آسیادان اوچ اساس خلق آخینی اولموش و هره‌سی بللی بیر خلقین یارانماسینا تمل اولموشدور. پس او دؤورلرده منطقه‌میزده یاشامیش آسیانی "کاسسیلر"، "اورارتولار"، "هوریلر"، "قوتیلر"، "لولوبیلر"، "ایبرلر" هارادان گلمیشلر؟

شاید سومرلر، ایلاملار و هیتلری میدانا گتیره‌ن آخینلاردان علاوه، قدیم دؤورلرده، اورتا آسیادان گلمیش باشقا خلق آخینلاری دا اولموشدور کی، هله‌لیک تاریخه معلوم دئییلدیر. لاکین بونسوزدا آدلارینی چکدیگیمیز خلقلرین گؤسته‌ریلن اوچ آخینیندان عمله گلمه‌سی تامامیله طبیعیدیر، اونا گؤره کی، سومرلر، ایلاملار و هیتلر شمالی قفقازدان، آذربایجان تورپاقلاریندان کئچمیش و شبهه‌سیز اونلارین معین ائل‌لری و طایفالاری بوگونکو گرجستان، شمالی و جنوبی آذربایجان، ترکیه‌نین شرقی، آغری داغی یا ماجلاری، زاقروس داغلاری، هابئله لرستان داغلاریندا یورد سالیب قالمیش، سونراکی آخینلاردا گوجلنمیش و زامان کئچدیکجه یوخاریدا آدلارینی چکدیگیمیز آسیانی خلقلری میدانا گتیرمیشلر.

بوندان علاوه، یوخاریدا دؤنه - دؤنه گؤستریدیگیمیز کیمی، ایلاملار خوزستاندان توتموش لرستان و زاقروس داغلارینین شرق و غرب یاماجلاریندا یئرلشمیشدیر. شبهه‌سیز مختلف ائل‌لر و قبیله‌لر بوگئیش اراضینین مختلف یئرلرینده یورد سالیب قالمیش‌دیلار. بونولا بیرلیکده تورک ائل‌لرینده اؤزونه آرخالانیب مستقل یاشاماق بیر خصوصیت و طبیعت اولموشدور. عصرلر کئچدیکجه، رابطه‌لرین آزلیغی و اولماماسی اوجوندان، واحد بیر ائللین مختلف یئرلرده یئرلشن حیصه‌لرینین هر بیر خوصی دیل، مدنیت، میللیت و دؤولته مالک اولوب، نتیجه‌ده یوخاریدا آدلاری چکیلن آسیانی خلقلر و میللتلر میدانا گلمیش‌دیر کی، هامیسینین اصلی و منشایی واحد و دیل‌لری عینی کؤکدن اولدوغو حالدا، آیری - آیری و بیری - بیریندن فرقله‌نن خلقلر و میللتلر اولموش، آیری - آیری مدنیتلر یاراتمیش و حتی بعضیلری اوزون زامانلار بیری - بیريله دؤیوشموشلر.

حاضیرکی فصلین بورایا قدرکی بؤلوملریندن نتیجه چیخارداراق، قدیم دؤور تاریخی اوزمانلارینین فیکیرلرینه اساساً، قطعی شکیلده دئییه بیلرک کی، آریالار ایران فلاتینا گلمه دن هله ۳۵۰۰ ایل اولدن یاخین و اورتا شرق منطقه سینده ایکی دسته خلق یاشاییب حاکمیت و مدنیّت قورموشلار. بو ایکی دسته خلق آسیانی خلقلر و سامیلر اولموشلار. بو ایکی دسته خلق تامامیله مختلف کؤکلو دیللر و منشأله مالک اولموشلار. آسیانی خلقلر او جمله دن سومثرلر، ایلاملار، هیتلر و ... اورتا آسیادان، تورکلرین آنا یوردوندان گلمه و التصاقی دیللی اولموش و اونلارین عکسینه سامیلر عربستان طرفلریندن میدانا گلمه، یثرلی و سامی دیللی اولموشلار. دوقتور پرویز ناتل خانلری ده "تاریخ زبان فارسی" آدلی اثرینین بیرینجی جیلدینین ۱۷۹ - نجو صحیفه سینده یازیرکی، آریانلارین ایرانا گلمه سیندن اول منطقه خلقلرینین دیللری سومثر، ایلام و سامی اولموشدور.

آریالارین هله منطقه میزده اولمادیقلاری یوخاریدا گؤستردیگیمیز دؤور، بوگونکو آذربایجاندا هانسی اینسلانلار، جمعیتلر، خلقلر و میللتلر یاشاییب مدنیّت و دؤولت یاراتمیشلار؟

سونرا آذربایجان تاریخیندن دانیشارکن گؤره جه ییک کی، بحث اولونان دؤورلرده بوگونکو آذربایجان تورپاقلارینین اؤنملی حیصه لرینده قوتی و لوللوبی آدلانمیش خلقلر یاشامیشلار. بو خلقلر میلاددان ۲۵۰۰ ایل اول سومثر، ایلام و بابیل حکومتلری دؤورو آذری تورپاقلاریندا یاشاییب حکومت قورموش، تاریخ بویو سومثر، ایلام و بابیل حکومتلریله دؤیوشوب اؤز وارلیقلارینی قورو یوب ساخلامیش و حتی بعضاً اونلاری مغلوب ائدیپ اونلارا حاکم ده اولموشلار. بئله اولدوقدا بوگونکو آذربایجانلیلارین اولو بابالاری اولموش قوتی و لوللوبی خلقلرینین

دیلی، ماننا حکومتینده ایشله نن دیل و یا دیللر هانسی سیستم دیللردن اولموشدور؟ لوللوبی و قوتی خلقلری و سونرا یارانمیش "ماننا" حکومتی داخیلینده ایشلنمیش دیل و یا دیللر او دؤورکو منطقه میزین خلقلری کیمی، یا تامامیله و یا کؤک اعتباریله، یوخاریدا گؤستردیگیمز ایکی سیستم دیلدن بیرینده و یا هر ایکی سی ده اولمالی ایدی. باشقا جور تصوّر ائتمک ممکن دئییلدیر.

او زامانا قدر و حتی ایسلام و عربلرین غلبه سیندن سونرا بوگونه قدر سامی خلقلری غریبه، آفریقانین شمالیندا ایره لی گئدیپ او یثرلرده کؤک سالمیشلار سادا، شرق طرفینده بین النهرین دن ایره لی گئده بیلمه میشلر. حتی اوزامان و اوندان سونرا بابیللیر، اککدلر و آسوریلر شرق، او جمله دن آذربایجان تورپاقلارینا هجوم ائدیپ تالاییپلار سادا، ایللر بویو اوردان خراج آلیب اسیر آپارمیشلار سادا، بو یثرلرده کؤک سالیب قالا بیلمه میشلر. گؤرون دوگو کیمی، یثرلی اهلینین دایانیشی، آریالارا امکان و ثرمه دیگی کیمی، سامیلر ده آذربایجان تولا پاقلاریندا کؤک سالماغا امکان و ثرمه میشدیر.

دئمک لوللوبی و قوتی خلقلری مطلق التصاقی دیللی خلقلردن اولموشلار. نظره آلاراق کی، هیتلرین آخینی نسبتاً سونرا، سومثرلر و ایلاملارین آخینلاریندان سونرا باش و ثرمیشدیر، دئمک

لولوبی و قوتتی خلقلری، شبهه سیز، یا سومثری، یا ایلامی دیلینده، یادا هر بیرسی او دیلترین بیرینده و یا او دیللره یاخین و اونلارین قاریشیغیندان عمله گلیمیش بیر دیلده دانیشارمیشلار. بو شکیللردن بیرى لا بوددور. بئله ایسه اونلار نه زامان آذربایجانا گلیمیشلر؟

کئچن بحثلرده بو مسئلهیه اشاره ائتدیک، بورادا بیر داها قید ائدک کی، آذربایجان دیاری شرقله غرب و شمال ایله جنوب یوللاری اوزه رینده یئرلشن بیر اؤلکه دیر. بونا گؤره ده تاریخ بویو منطقه میزه اولان خلق آخینلاری، ایستر شرقدن غربه ایستر سه ده شمالدان جنوبا اولان ائل کؤچمه لری مطلق آذربایجان تورپاقلاریندان کئچمیشدیر. بحث ائتدیگیمیز بو دؤورلرده شرقدن اولان بو ائل آخینلاری نین چوخو خزرین شمالی و قفقاز داغلارینین دربند و داریال کئچیدلری یولیه، آذربایجانان کئچهرک جنوبا دوغرو اولموشدور. بو ائلر آذربایجانان کئچرکن بویئرلرین نعمتی اونلارین بعضی طایفا و قوللارینین دقتینی جلب ائتمیش و اونلار بو تورپاقلاردا یورد سالیب قالمیشلار.

دئمک، گؤرون دوگو کیمی، اولجه سومثر خلقی میلاددان تقریباً ۴۵۰۰ - ۵۰۰۰ ایل اول آسیانین قلبیندن، تورکلرین آنا یوردونان، حاصل خیز و نعمتلی تورپاقلار ایزیه، گؤستر دیگیمیز یولیه، آذربایجانان کئچهرک بین النهرین گؤزل و بوش دوزنلیکلرینده یئرلشمیشلر. اونلاردان سونرا و اونلارین ایزیه اورتا آسیادان گلن ایلاملار، یئنه ده هامان یولیه آذربایجان تورپاقلاریندان کئچیب خوزستان و انون شمالی داغلیق منطقه لرده یئرلشمیش و ایلک زامانلاردان سومثرلر علیینه دؤیوشمه گه باشلامیشلار.

عینی کؤکلو خلقلرین آیری - آیری قبیله لریندن و تورکلرین آنا یوردونون مختلف یئرلریندن اولموش سومثرلر و ایلاملار آذربایجان تورپاقلاریندان کئچرکن، اونلارین معین ائلری و دسته لری آذربایجاندا یورد سالیب قالمیش، بیر قوتتی و دیگری لولوبی خلقلرینی یاراتمیشلار کی، اورموگؤلونون جنوبو، شرقی، شمالی و قسماً غربی تورپاقلاریندا و هابئله هشترو، میانا و زنجان - همدان آرالاریندا قونشو یاشامیش و مستقل امیرلیکلر و کیچیک شاهلیقلاری اولموشدور.

دئمک بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا اولموش ایلک اینسانلار، جمعیتلر و میللتلر، یعنی لولوبیلر و قوتیلر ... آسیانی خلقلردن و اونلارین یاراتدیغی دؤولتلر و مدنیتلر آسیانی خلقلر مدنیتیندن اولموشدور.

بوتون قدیم دؤور تاریخ چیلرینین گؤستر دیگینه اساساً، آسیانی خلقلرین، دئمک قوتتی و لولوبیلرین ده، دیلی التصاقی دیل اولموشدور. التصاقی و یا ملتصق دیللردن بیرى تورک دیلیدیر. ایندی گورک آسیانی خلقلرین التصاقی دیلی تورک دیلینه یاخین و اونونلا عین کؤکدن اولموشدورمو؟ بو ایش اوچون سومثر و قسماً ایلام دیلینین بعضی قایدا و کلمه لرینی بوگونکو تورک سیستملی دیللره مقایسه ائتمه گه چالیشاجاییق.

۱- لئکسیک و اساس لغت خزینه‌سی

چاغداش دیلچیلیک علمی هر بیر جانلی، دیری دیلده اوچ قسمت گؤسته‌ریر. باشقا سؤزله دئسک چاغداش دیلچیلیک علمی گؤسته‌ریر کی، هر دیری دیل اوچ ترکیب حیصّه‌یه مالک اولمالیدیر:

۱- انسیّت واسطه‌سی اولماق اعتباریله خلق، دیلیندن یارارلانا‌رکن، بیر عدّه کلمه‌لر ایشله‌در. بو کلمه‌لرین مجموعونا دیلین لغت ترکیبی دئییلر. دیلین بو حیصّه‌سی حیاتیّن اینکیشافی، ده‌ییشمه‌سی، اقتصادی، سیاسی و مدنی جهتینین حالدان - حالا دوشمه‌سیله سرعتله، نئچه اون ایل سوره‌سینده قسماً ده‌ییشر.

۲- دیلین لغت ترکیبینین بؤیوک حیصّه‌سی یاشاییشلا ایلگیلی ده‌ییشر، اما کیچیک بیر قسمتی، یعنی دیلین اساس کلمه‌لری تقریباً ثابت قالار، اونلارین ده‌ییشمه‌سینه عصرلر، بلکه مین ایللر لازیم‌دیر. دیلین بو آنا سؤزلرینه دیلین اساس لغت خزینه‌سی دئییلر.

۳- حیات و زامانین طلبیله اساس لغت خزینه‌سی سؤزلری اساسیندا تازا کلمه‌لر یارانیر. بو کلمه‌لرین یارانماسی، ائله‌جه‌ده دیلین لغت ترکیبینین سؤزلرینین مرام افاده ائتمک اوچون ایشلنمه‌سی معین ترتیب، سیرا، شکیل، قایدالار، فونئتیکی، صرفی و نحوی اوصوللار، قانونلار و قایدالار اساسیندا اولور، بونسوز دیل مرام افاده ائده بیلمز. دیلین بو قایدا - قانونلارینین مجموعونا دیلین قیراماتیکی قورولوشو دئییلر. دیلین قیراماتیکی قورولوشو اساس لغت خزینه‌سیندن ده‌آز چوخ گئج ده‌ییشر. چاغداش دیلچی عالیم‌لر دونیا خلقلرینین دیل‌لرینی دسته‌لره بۆلدوکده، هم دیلین اساس لغت خزینه‌سی، همده اونون قیراماتیکی قورولوشونا اساسلانیپ و بیر دیلین هانسی دسته دیل‌لره عاید اولدوغونو بیلیمک اوچون دیلین بو ایکی جهتینی دیل قورولاریلره مقایسه ائدرلر. بو گون دیلچی عالیم‌لر دونیا دیل‌لرینین بؤیوک دسته‌سینی، اونلارداکی اشتقاق و قیراماتیکی قورولوش باخیمیندان اوچ دسته‌یه بۆلموشلر:

۱- هند - آروپا دیل‌لری. ۲- سامی دیل‌لر. ۳- التصاقی دیل‌لر.

بیز آشاغیدا الیمیزده اولان نسبتاً محدود ماتریاللار اساسیندا سومثر دیلینین اولجه لئکسیک (سؤزلرین معناسی) و اساس لغت خزینه‌سی نی، اوندان سونرا ایسه قیراماتیکی قورولوشونو بو اوچ دسته دیل‌لره مقایسه ائده‌جه‌ییک. اساس کلمه‌لرین توتوشدورماسیندا بیز اساساً چاغداش تورک دیل‌لریله، کونکرئت شکیلده آذری دیلیله توتوشدوراجاق و چاغداش تورک عالیم‌لرینین تحقیقاتلارینی دا آروپا عالیم‌لرینین علمی نتیجه‌لرینه علاوه ائده‌رک، سومثر دیلیله تورک دیل‌لرینین عینی کؤکلر اولدوغونو عیانی شکیلده گؤسته‌ره‌جه‌ییک. یشری گلمیشکن بونودا قید ائدک کی، هر بیر خلقلین تاریخی ایره‌لی گئدیپ ده‌ییشدی‌کجه، اونون دیلی ده هر جهتدن سس قورولوشو، صرف، نحو و لئکسیک جهتدن زامان - زامان ده‌ییشیر. بو، دیلین قانون‌دور. بونا گؤره‌ده بو گونکو علم دونیاسیندا بیر خلقلین تاریخی ایله اونون دیلینی قارشیلیقلی ایلگی و علاقه‌ده اؤیره‌نیر و اونلاری

بیری - بیریندن تجرید ائدیلمیش و اوزاق شکیلده اؤیرنمه ییرلر. تاریخ و حیاتین واقعیتی بونو طلب ائدیر. بونودا قید ائدک کی، تورک سیستمی دیلر، التصاقیلیک خصوصیتلرینه گؤره، هم هند - آوروپا دسته سی، همده سامی دیلردن گئج ده ییشیر و خصوصیه اونون اساس لغت خزینه سی مین ایلر بویو چوخ آز ده ییشک لیگه اوغراییر. ساسانی دؤورو فارس دیلیله بو گونکو فارس دیلینی بیر طرفدن، دوققوز یوز ایل اولکی دده قورقود دیلیله بو گونکو آذری دیلینی دیگر طرفدن مقایسه ائتدیگده بو واقعیتی آیدین گؤرمک اولار. اولجه سومئر دیلیله چاغداش تورک سیستمی دیلرین لغوی، لئکسیک یاخینلیغی و باغلیلیغینی معین درجه ده گؤستریمک اوچون مشهور آلمان سومئرشوناسی "فریتز هومئل - Fr. Hommel" ین فیکیرلرینه اشاره ائدک.

هله فریتزدن قاباق آوروپالی عالیم "ژ. اوپئر" [۱۹۰۵ - ۱۸۲۵ م.] سومئر دیلیله اورال - آلتای دیلرینین یاخینلیغی فیکرینی ایره لی سورموشدور. اوندان سونرا آلمانلی عالیم "ف. هومئل" [۱۹۳۶ - ۱۸۵۴ م.] داهادا ایره لی گئدرک، سومئرلی آلتای خلقلریله عینی بیر خلق بیلیمشدیر. ف. هومئل علمی تحقیقاتین چپچکله نن دؤورونده، اللی یاشلاریندا سومئر دیلینین ۳۵۰ کلمه سینی تورک دیلینین قارشى کلمه لريله، معنا و سس قورولوشو جهتدن، قارشىلاشدیریب آچیقلامیش و ثابت ائتمیشدیر کی، بو ایکی دیل، آرالاریندا اوزون زامان فاصله سینه باخمییاراق، عینی کؤکدن و بیری - بیريله باغلی و ایلگیلی اولموشلار. ف. هومئل اؤز آختاریشلاریندان علمی نتیجه چیخارداراق یازمیشدیر:

«تورک قوملارینین اسکی بابالاریندان بیر قول، میلاددان قاباق تقریباً ۵۰۰۰ - نجی ایللرده، اورتا آسیادا اولموش اؤز وطنلریندن حرکت ائده رک، یاخین آسیا یا گلیمیش و سومئرلی یاراتمیشلار. سومئر دیلیندن قالان اثرلر گؤسته ریر کی، او عصرلرده تورک دیلی نه جورایمیش»^۱.
آلمان سومئرشوناسی "ف. هومئل" ین فیکری، خصوصیه دیلچیلیک علمی باخمیندان، اولدوقجا ده رین و دقته لایق دیر. چونکی سومئر دیلیله بو گونکو تورک دیللی آراسینداکی زامان فاصله سی آلتی مین ایل حدودوندا اولسادا، بو ایکی دیلین اؤزلرینه خاص خصوصیتلری و قانونلاریندا بئله آختاریشلار آپاراراق، یوخاریداکی نتیجه نی چیخارماغا تامامیه امکان و حق وئیر.

ف. هومئلین سومئر و تورک دیلرینین ۳۵۰ کلمه سینی آراشدیریب مقایسه ائتمه سی عمومی دیلچیلیک علمینین گؤسترديگی واقعیتلرین یالنیز بیر جهتیدیر. آشاغیدا گؤره جه یک کی، ف. هومئلین تحقیقاتی نقصانلی، همده کافی دئییلدیر، لاکین چاغداش تورک دیلیله سومئر دیلی آراسیندا اولان ۵ - ۶ مین ایل فاصله نی نظره آلاق: «ایکی دیلین یاخینلیغینی ثابت ائتمک اوچون بئله مثاللار اورتایا چکمک کافی نظره گلیمیر، چونکی مقایسه نین ایکی قوطبو آراسیندا مؤوجود اولان ۵ -

۶ مین ایللیک فاصله، اونلارین نتیجه وئرن اولماسینی شبهه قبول ائده بیلن ائدیر»^۱ - دئمک بیر علمی واقعیتنی نظره آلماقدان ایره‌لی گلمیشدیر. اودا بوندان عبارتدیر کی، التصاقی دیلر، اؤز قورولوشلارینا گؤره، هند - آوروپا و سامی دیلرینه نسبت چوخ آز و گنج ده‌یشیر. بونا گؤره ده ۵ - ۶ مین ایل فاصله سینده هند - آوروپا و سامی دیلرینین بؤیوک حیصه‌سی ده‌یشیرسه، التصاقی دیلر اونلارا نسبت آز ده‌یشیر و بونا گؤره ده مقایسه‌سی دوغرو و علمیدیر. دئمک حرمتلی عالیم رحیم رئیس‌نیانین ف. هومثلین مقایسه‌سینی غیر - کافی بیلمه‌سی دوغرو، لاکین اونو شبهه آلتینا آلماسی یالنیشدیر، بو ایسه اونلارین عمومی دیلچیلیک، ائله‌جه‌ده تورک دیلرینه آز تانیش اولماسیندان ایره‌لی گلمیشدیر.

تاریخ و دیلچیلیک علملرینین قارشیلیقلی علاقه‌سینی، ائله‌جه‌ده التصاقی دیلرین آز ده‌یشکن لیگینی نظره آلاق، نه تکجه سومئردیلی، حتّی یاخین شرقین قدیم التصاقی دیللی خلقلرینین: سومئر، ایلام، کاسسی، هیت، اورارتو و قوتتی، لوللویی، ماننا - لارین دیلرینی بو گونکو تورک دیلری، او جمله‌دن آذری دیلیله، یوخاریدا گؤستر دیگیمیز علمی جهتلردن، مقایسه ائتمک ممکن و لازیم‌دیر. آنجاق بو مقایسه گئیش و علمی باخیمدان اولمالیدیر. گؤستر دیگیمیز بو قدیم التصاقی دیلرله چاغداش تورک دیلرینین مقایسه‌سینی بیز اوچ شکیلده گؤستر مه‌گه چالیشاجاییق:

۱ - قدیم یاخین شرقین التصاقی دیلرینه چاغداش تورک دیلرینده اولان آیری - آیری لئکسیک واحدلرین عینی لیگی و یا یاخینلیغی، باشقا سؤزله دئسک، سؤزلرین لئکسیک و فونئتیکی یاخینلیغی جهتدن مقایسه‌سی.

۲ - سومئر دیلینین اساس لغت خزینه‌سیله چاغداش آذری و تورک دیلرینین اساس لغت خزینه‌سیندن بیر سیرا لئکسیک واحدلری توتوشدورماق. بو مقایسه‌ده اساس اعتباریه "اولجاس سلیمان" و پرفئسور دوکتور "عثمان ندیم تونانین" تدقیقاتلاری و اثرلریندن یارارلانمیشیق.

۳ - یاخین شرقین قدیم التصاقی دیلرینه چاغداش تورک دیلری، او جمله‌دن آذری تورکجه‌سینین قراماتیک قورولوشونو، هم التصاقیلیک، همده اشتقاق باخیمیندن مقایسه ائتمک.

۱ - قدیم یاخین شرقین التصاقی دیلرینه چاغداش تورک دیلرینده اولان آیری - آیری لئکسیک واحدلرین عینی لیگی و یاخینلیغی.

سای قدیم دیلرده	چاغداش تورک دیلرینده
۱ - آنا - ایلام دیلینده. آما - سومئرجه	آنا - عموم تورک
۲ - اوش - ماننا و سومئرجه‌ده	اوش - عموم تورک
۳ - قایا - ماننا دیلینده	قایا - عموم تورک

۴	به‌یر - سومنرجه	باير - عموم تورک
۵	قین - سومنرجه	قیز - عموم تورک
۶	کۆک - ایلامجا و کاسسیجه	یاشیل، گۆی - آذری
۷	آتا - ایلامجا - آدا - سومنرجه	آتا - عموم تورک
۸	تیر + ی + ش - ایلامجا	دئمک - دئدی، آذری
۹	هوت + تا + ش - ایلامجا	اٹمک - ائتدی - آذری
۱۰	خان - ائنیلو خان - ایلام شاهی - ایلامجا	خان - عموم تورک
۱۱	آغار - سومنرجه	آغیر - عموم تورک
۱۲	آششا - سومنرجه	آشاغی - آذری
۱۳	قاش - سومنرجه	قاچ - عموم تورک
۱۴	قیشیق - سومنرجه	اٹشیک - آذری
۱۵	زیبین - سومنرجه	چیبین، میلچک - آذری
۱۶	بابا - ماد	بابا - عموم تورک
۱۷	نا - مه؟ - سومنرجه	بونه؟ - آذری
۱۸	کنن - سومنرجه	بؤیوک - عموم تورک

آمریکانین اصیل ساکینلری اولان قیزیل دری لیلرین ده دیلی التصاقیدیر. اونلار دادا بیر سیرا سۆزلر تورک دیللریله عینی و یا یاخین دیر. مثلاً قیزیل دری لیلردن "سیو" خلقی "آتا" یا "آته" (ate) و آنا یا "اینه" ine دئییرلر. مئکزیک و مرکزی آمریکادا چوخلو "تپه" سۆزو اولان داغلیق منطقه‌لر واردیر و اونلارین "آزتس - Aztes" ائلینده "تپه" سۆزو عینی ایله آذری دیلینده اولان معنادا ایشلنمکده دیر. اصیل قیزیل دری لی آمریکالیلارین "مایا - Maya" دیلینده "آتماق = آتلاماق بوگونکو آذری دیلینده اولان معنادادیر.

یوخاریدا گۆسته‌ریلن سۆزلر کۆکو آذری جه‌ده تام بللی اولان کلمه‌لردن دیر.

۲ - سومنر دیلینین اساس لغت خزینه‌سیله چاغداش تورک و آذری

دیللرینین اساس لغت خزینه‌سینین مقایسه‌سی

یوخاریدا نقل ائتدیگیمیز پارچادا گۆردوک کی، آلمانلی عالیم "ف. هومثل" سومنر و تورک دیللرینین ۳۵۰ کلمه‌سینی بیر - بیرله مقایسه ائده‌رک بو نتیجه‌یه گل‌میشدیر کی، بو ایکی دیل، اوزون زامان فاصله‌سینه باخمایاراق، عینی کۆکدن و بیر - بیرینه باغلی اولموشلار. حتّی ف. هومثل گۆسته‌ریر کی، سومنر دیلینین نه جورلویو ۵ - ۴ مین ایل قاباق تورک دیلینین نه حالدا و شکیلده اولدوغونو گۆسته‌ریر.

بیز ف. هومئیلین مقایسه جدولیله هله تانیش اولمامیشیق، لاکین اولجاس سولئیمانین او مقایسه بارهده دئیدیگینه اساساً بیلیریک کی، ف. هومئیل تقریباً ۱۵ - ۱۰ اساس آنا سۆزو قارشىلاشدیراراق بو دیللری موقایسه ائتمیشدیر. اولجاسین سۆزونه اساساً دئمەلى ييک کی، ف. هومئیل بونونلا جسارتلى بۆيوک علمى بير آدديم آتسادا، ايلک تشبث اولماق اعتباريله قيمتلى و اولدوقجا ديرلى ايش گۆرموش اولسادا، بو اۆنملى ايش اوچون آز و غير - کافيدير. ايکى ديلين ياخين، عيىنى منشألى و کۆکلؤ اولماسىنى ثبوت ائتمک اوچون داها آرتيق کۆک کلمه لر و اونونلا برابر ديللرين قيراماتيک قورولوشلارى مقایسه ائديلمه ليدير. بوندان علاوه اولجاسين دئیدیگینه اساساً ف. هومئیل بو کلمه لری اول بوتون تورک ديللريندن، اۆزوده کۆکلرده کی عيىنى ليک و ياخين ليق دئييل، کلمه لرين ظاهرى اوخشارليغىنى گۆتورموشدور. ف. هومئیلين اوغورسوزلوغونون سيبيلرينى نظره آلاراق، اولجاس ديللرين آنا و کۆک سۆزلريندن گۆتورور، اۆزوده حياتين مختلف ساحه لریندن اولان لئکسيک واحدلری آليپ مقایسه ائدیر. بو کلمه لر عموميتله اينسان، حیات قسمتلى و تانرييا عايددير. اولجاس سليمان بو مقایسه ايله سومئر ديليله تورک ديللرينين اقرباليجى، ياخينليغى، عيىنى کۆکلؤلؤگونو گۆسته رير و ف. هومئیل کيمى او خلقلرين ژئنتيک ياخينليغينا توخونمور. بونودا قيد ائدک کی، اولجاس سليمان مقایسه ائدرکن، ايکى ديلده بير سيرا سۆزلرين کۆکو، يوواسى اولموش اصیل کلمه لری آلير، تاريخى و دینى شرايط نتيجه سينده مختلف ديلرده يارانميش عيىنى کلمه لری يوخ. مثلاً بوتون مسلمان ميللتلرينده اولان آلا، ايسلام، پشغمبر و سايره بو کيمى کلمه لری گۆتورمور. اولجاس حقلی اولاراق گۆسته رير کی، تاريخى و دینى شرايطده ديله داخل اولموش تازا کلمه لر ديلده خصوصى بير لای و قات يارادير و اسکی کلمه لرين لایى و قاتىنى ايکينجى لای و قاتا آتير، لاکين اونلاری محو ائتمه يير و ائده ده بيلمز. تورک ديللريندن بو ايکى اسکی و تازا گلمه لر لايىنى "آلا" و "تانرى" کلمه لرینين سيماسيندا گۆرمک اولار.

اولجاس سولئیمانين گۆسترديگينه اساساً مشهور روس تورکولوقوى م. دياکونوف داسومئر ديليله تورک ديللرينى مقایسه ائده رک بير جدولده بو ايکى ديلدن يوز کلمه نى مقایسه ائتميشدیر، اولجاس سليمان ايسه ف. هومئیل و ی. م. دياکونوفون عکسینه اولاراق، ترتيب ائتديگى جدولده يالنيز آلتميش (۶۰) اورتاق کلمه نى مقایسه ائتميشدیر. بو رقمى سئچديکده اولجاس سليمان سومئرلرين بشریته وئردیگى اولدوقجا اۆنملى علمى حقيقتلری نظرده جانلاندیرماق ايسته ميشدیر. معلوم اولدوغو اوزره، سومئرلرين سون ساىی آلتميش (ساعات ۶۰ دقيقه، دقيقه ۶۰ ثانيه) ايدى، دايره ده ۳۶۰ درجه يه بۆلؤنردى. بوناگۆره ده اولجاس سليمان ۶۰ کلمه نى مقایسه ائدیر. اولجاس سليمان اۆز موقایسه سينده عموم تورک ديللرينى نظرده توتموشدور، بيزايسه او سۆزلردن بو گون آذرى ديلينده عيىنى و يا معین ده ييشيک ليکله اولان سۆزلری، هابثله کۆک اعتباريله بو گون آذريلره بللى اولان کلمه لری گۆتوردوک.

اسومئر - تورک - آذری سۆزلرینین مقایسه جدولی

سای	سومئرجه	تورک - آذریجه
۱	آدا- آتا	آتا
۲	آما- آنا	آنا
۳	تو [Tu] دوغماق	توغماق - دوغماق
	تود [Tu+D] دوغدو	دوغ + دو. دوغولدو
	توم [Tu+M] توخوم وئرمه	دوغ + ما - دوغما - نسیل وئرمه
	دومو [Du+Mu] نسیل - اوشاق	دوغ + ما - نسیل - بالا - تۆرمه
۴	تیر - حیات	دیری - یاشام
	تیر - اوخ	تیر - اوخ - سلاح
۵	کیر - سیلیک - باکیره قیز	قیز
۶	سیلیک (سیل + یک) - تمیز	آری - تمیز (سیلمک فعلیندن)
۷	ار - عسگر	قهرمان - دؤیوشچوکیشی عسگر
	ارن [Er+En] عسگر	دؤیوشچو - ایشچی - فیکریمیزجه عسگرلر
۸	شوبا - چوپان	چوبان
۹	سیپا (د) - چوپان	چوبان
۱۰	اوروق [Uruq] قالا - شهر - جمعیت	ارک - شهر - قالا - جمعیت
	رو [Ru] قورماق - تیکمک	قورماق - تیکمک
۱۱	سیق - ضربه [Siq]	سوق - سوخ - وورماق
۱۲	قاق [Gaq] کنچیرمک	قالخماق
۱۳	تاق [Taq] تاخماق	تاخماق - بیرلشدیرمک
۱۴	سیر [Sir] توخونماق	سهریمک - توخوماق - سیریمک - تیکمک
۱۵	تیبیر - ده میر	ده میر
	تیبیرا [Tibir - a] ده میرچی - مسگر	ده میرچی
۱۶	اُند [Ed] گنتمک - چیخماق	اؤتمک - گنتمک
۱۷	قین [Gin] گنتمک	گلمک
	زاق - قین - یاخینلاشماق	زاکین - یاخین + گلمک.
۱۸	قو [Gu] سس	سس - کوی
	قولشه [Gül ö se] سنوینجه - شن	گولوش - سنوینج - گولمک
۱۹	قوشتورا [Gustura] دینلهین	انشیدن

دینله مک وسیله سی	قنشتوک [Genstluk] قولاق	
دیل	ائمک [Em + Ek] دیل	۲۰
اڭ [E] یئمک		
ائمک [Em + Ek] یئم - یئمک آلتی		
ائمو [Emu] اممک		
ائموک [Em + Uk] اممک آلتی		
مودروک - بیلن	بیلگا - اجداد	۲۱
من - بن	می [Mae = Me] من	۲۲
سن	زی [Ze] سن	۲۳
اشاره عوضلیگی بو، او	آنی - ائنی [Ane ö Ene] بو - او	۲۴
قویون + قوریوق = قویروقلوقویون	کونکال [Kun ö Kal] قویروقلوقوچ	۲۵
سودا اوزن قوش	اوزوق [Uz ö Uq] سودا اوزن قوش	۲۶
قوش	قاش [qas] قوش	۲۷
آغاج - آغاش	قیش [Gis] آغاج	۲۸
ایمک - آچالماق - محو اولماق	اگر [Eger] آشاغی	۲۹
قورماق قلعیندن - داغ	کور [Kur] داغ	۳۰
تورپاق - یئر	کیر [Kir] و مانناجا - تئر	۳۱
دشتمک فعلینده - نقطه	دئش [Dex] نقطه	۳۲
اوج - اوش	اوش [Üs] اوج	۳۳
اون	او [U] اون	۳۴
گئن - حقیقت - حقیقی	کنن [Ken] - گئنیش	۳۵
اوزون	اوزوک [Uzuk] اوزون - اوجا	۳۶
دوشمک	توش [Tus] دوشمک	۳۷
اود - آتش	اود [Ud] اود	۳۸
اودون - یاناچاق	اودون [Udum] یاناچاق	۳۹
تانری	دینقیر [Dingir] تانری - گۆی	۴۰
نه منه - نه دیر؟	مان [Man] بو نه دیر؟	۴۱
دابان	تابان [Taban] دابان - اساس	۴۲
دامغا - اشاره - علامت	تامقا [Tamqa] دامغا - اشاره	۴۳
لؤوحه - تابلو	تابولا [Tabula] لؤوحه - جدول	۴۴

جدولده گؤستر دیگیمیز کلمه لردن آیدین گؤرونور کی، سومئر دیلیله عموم تورک دیللری، ائله جه ده آذری دیلینین اساس لغت خزینه لرینی بیر - بیرله مقایسه ائتمک اولار. بو سؤزلرین سس قورولوشو و معنا یاخینلیغی بیر سیستم تشکیل ائدیر. بودا تصادوفی دئییل، طبیعی و عادی دیر، چونکی هر ایکی دیلین منشأیی بیر دیر. مقایسه دن گؤرونن بو سس و معنا یاخینلیغی همده گؤستریر کی، بو دیلر عصرلر بویو سومئر دیلیله علاقه ده اولموش و نتیجه ده کلمه لر هم سس قورولوشو، همده معنا باخیمیندان بیر - بیرینه نسبتاً یاخین قالمیشدیر. سس قورولوشو، ائله جه ده معنا باخیمیندان سومئر دیلیله بوگونکو آذری دیلینین بو یاخین لیغینین اساس بیر سببی ده قوتتی - لوللوبی و ماننا لارین سومئرله قونشو اولموش التصاقی دیلی ایلام و کاسسی لرین بلاواسطه قونشولوغو، همده اونلارین اورارتو خلقی ایله قونشولوغو، عصرلر بویو علاقه سی، سیاسی، اقتصادی و مدنی جه تدن ایلگیسی اولموشدور. □ □ □

□ صرف [مورفولوژی] و اشتقاق باخیمیندان

لئکسیک، آنا کلمه لرین کؤکو، اساسی و منبعی باخیمیندان سومئر دیلیله چاغداش تورک و آذری دیلینین ایلگیسی و یاخینلیغینی، بو گونه قدر الده اولان قاینقلار اساسیندا، گؤردوک. لئکسیک و اساس لغت خزینه سی یاخینلیغی، وحدتی ایکی دیلین عینی کؤکل و یاخین اولماسی اوچون لازیم اولان بیر شرط اولسادا، کافی و یئترلی دئییلدیر. بو ایش اوچون صرفی (مورفولوژیک) اساسلاردا ضروریدیر. بیز بورادا سومئر دیلینین ده التصاقی اولدوغونو ثبوت ائتمه گه و عینی زاماندا او دیل ایله چاغداش آذری دیلی آراسیندا مؤوجود اولان اورتاق صرفی (مورفولوژیک) قانونلاری گؤسترمه گه چالیشاجاییق. معلوم اولدوغو اوز التصاقی دیللرین اساس اوزللیگی اوندان عبارتدیر کی، بیر آنا کلمه دن یئنی سؤزلرین یارانماسی - اشتقاق و یا بیر کلمه نین ظاهری ده ییشمه لرینین هامیسی یالنیز سون قوشمالار - شکیل چیلر واسطه سیله، آخیرا قوشما - التصاق یولیه اولار. سومئر دیلی ده اساساً بئله اولموشدور. نمونه لر:

□ ۱ - ایسملرین حالانماسی بیلدیگیمیز کیمی چاغداش تورک دیللری، او جمله دن آذری دیلینده ایسمین آلتی حالی واردیر. بو حاللاردان اوچونون شکیل چیلری سومئر دیلینده معین لشمیشدیر. اونلاردان بیرینجیسی یؤنلوک حال شکیلچسی "را" دیر کی، بو گون آذری دیلینده یالنیز "آ - ه" شکلینده ایشله نیر، یعنی "ر" عنصر و اختصار اولموشدور، حالبوکی، بیر سیرا چاغداش تورک دیللرینده "ق" سسینه چئوریلیمیشدیر. ایکینجی حال یئرلیک حالین "دا - Da" شکیلچسی و اوچونجوسو چیخیشیلیق حالین "دان" شکیلچسیدیر کی، سومئر دیلینده ده همین بو شکیللرده اولموشدور. م. ق. III و II مین ایللیکلرده اورمو گؤلونون غربینده یاشامیش التصاقی دیلی "هوری" خلقینین دیلینده ده همین یئرلیک و چیخیشیلیق حال شکیلچلرینین "دا - دان" شکیللرینده اولدوغو تاریخ و دیلچیلیک علمینده قطعی لشمیشدیر. هورریلرله قونشو اولموش ماننا خلقینین دیلینده ده بئله

اولماسینی گومان ائتمک اولار.

□ ۲ - فعلی صیفت [ایسم - فاعیل] "آن - ان" اولدوقجا زنگین فعل قورولوشونا مالک اولان چاغداش تورک دیللی، او جمله دن آذری دیلی فعللریندن اولدوقجا الوان و چئشیدلی یوللارلا مختلف کلمه لر : ایسم، صیفت و سایره دوزه لر. بو ایش اوچون بو دیلدرده اساساً "فعلین کؤکو + شکیلچی = ایسم، صیفت ... " فورمولوندان استفاده اولونور. بو گونه قدر الده اولان ماتریال لار و تحقیقاتلار گؤسته ریر کی، سومئر دیلینده ده عینی هدف اوچون هامان فورمولدان استفاده اولوناردی، آنجاق فعلین کؤکو یئرینه فعلین مصدریندن استفاده اولوناردی : مصدر + شکیلچی = ایسم، ... بو واقعیته آشاغیداکی حاللاردا گؤرمک اولور :

الف (چاغداش تورک دیللی، او جمله دن آذری دیلینده اولدوغو کیمی، سومئر دیلینده ده فعلی صیفت - ایسم فاعیل "آن - ان" شکیلچیسیندن استفاده ایلده دوزه لردی. مثال : ار - بیرینین دالینجا گئتمک. ارن - آردیندان گئدن.

ب (چاغداش آذری دیلینده "ک" حرفیله بیتن مختلف شکیلچیلرله ایسم، صیفت و مصدرلردن مختلف معنالی سؤزلر دوزه لیر. سومئر دیلینده ده "ک" ایله بیتن شکیلچیلرله تازا سؤز دوزلمیشدیر. اولجه آذری دیلینده "ک" حرفیله بیتن شکیلچیلرین بعضیسینی گؤسته رک :

- I - لیق - لیک - لوق - لوک : آزلیق. پتکلیک. اودونلوق. سؤزلوک.
- II - جیق - جیک - جوق - جوک : آناجیق. ائوجیک.
- چاغداش آذری دیلینده فعللردن ایسم و صیفت دوزلدن و "ک" ایله قورتاران شکیلچیلر بونلاردیر :
- I - یق - یک - وق - وک : قاتیق. بیلیک. اوچوق. هئروک.
- II - آجاق - اجک : اولاجاق، حادثه. گله جک، گون.
- III - آق - اک : داراق. پیچاق. الک. بلک.

ایندی ده سومئر دیلیندن "ک" شکیلچیسینی واسطه سیله دوزه لن دوزلتمه سؤزلردن نمونه لر گؤسته رک:

- ۱ اورو [Uru] = تیکمک - اوروک [Uru+K] = شهر. قالا. ارک.
- ۲ اوزو [Yûzû] = اوزمک - اوزوک [Yûzû+K] = سوقوشو.
- ۳ ائشتو [Estu] = ائشیتمک - ائشتوک [Gestu+K] = قولاق، ائشیتمک آلتی
- ۴ تورو [Turu] = یاشاماق. دوغماق - توروک [Turu+K] و تیریک [Tiri+K] دیری.
- ۵ یئ [Ye] = یئمک - ائمک [Eme+K] دیل = یئمک آلتی
- ۶ ائموک [Emu+K] = اممک آلتی.
- ۷ سیلیک [Sil+lk] = تمیز. آری. پاک.

□ ۳ - فعللرین تصریفی شبهه سیز سومئر دیلینده ده فعللر شخصلره گؤره تصریف اولاردی. ماتریال آز اولسادا، بو گونکو آذری دیلینده اولدوغو کیمی، سومئر دیلینده ده مطلق کئچمیشین اوچونجو شخص تکینین شخص سونلوغونون اساسی "د" حرفی ایدی. مثال:

تو $[Tu]$ = توتماق. دوتماق. دوغماق — تو + د $[tu+d]$ = دوغ + دو

□ ۴ - فعلی ایسم دوزلدن "م" چاغداش آذری دیلینده استثنا سیز اولاراق بوتون فعللردن ایسم دوزلدن "ما - مه" استثناسیز اولدوغونا گؤره قدیم دیر و سومئر دؤوروندن قالیر. بو شکیلچی، گؤروندوگوکیمی، سومئر دیلینده "م" شکلینده اولموشدور. باشقا سؤزله دئسک سومئر دیلینده ده "م" حرفینین واسطه سیله فعللردن ایسم دوزلمیشدیر، آنجاق بو شکیلچی سومئر دیلینده فعللرین مصدرلرینه اکلنمیشدیر، حالبوکی، بوگون "ما - مه" شکیلچیسى کؤکلره آتیریلیر. مثاللار:

۱ - تو $[tu]$ = دوغماق — تو + م $[m]$ + $[Tu]$ = توخوم وئرمه. نسیل وئرمه. توره مه.

۲ - تو - دو $[Du]$ = دوغماق — دو + مو $[Mu]$ + $[Du]$ = اوشاق. نسیل.

□ ۵ - اوندان ایگیرمییه قدر مرکب سایلار بوگون بوتون تورک سیستملى دیللرده اوندان ایگیرمییه قدرکی سایلاردا اول اؤنلوق و اوندان سونرا تکلیک گلر. مثلاً: اون بیر، اون اوچ، اون دوققوز،... لاکین اکثر هند - اروپا و سامی دیللرینده اوندان ایگیرمییه قدرکی سایلاردا مسئله تامامیله بونون عکسینه دیر، یعنی اول تکلیک و اوندان سونرا اؤنلوق گلیر. بو مسئله دیللرین ایلکین یارانما دؤوروایله علاقه داردیر و بونا گؤره ده عینی سیستملى دیللرده واحد بیر شکیلده دیر. نمونه اولاراق هند - اروپا دیللریندن فارس، فرانسا و روس دیللرینی بو باخیمدان نظردن کئچیرک:

فارسجا: یک + ده = یازده. دو + ده = دوازده.

فرانسیزجا: ان + دیز = اونز. دؤ + دیز = دوز.

هند - اروپایی دیللردن:

روسجا: اودین + نا + دئسیت = اودین نادسیت.

دیوه × نا × دئسیت = دیوه نادسیت.

سامی دیللریندن ایسه عرب دیلینی گؤستریمک اولارکی، اوندادا عینی همین وضعیت حکم سورمکده دیر. سامی دیللرده، عربجه: احد + عشر = احد عشر. اثنی + عشر = اثنی عشر. ممکن دورکی، التصاقی اولمایان بعضی دیللرده اوندان ایگیرمییه قدر مرکب سایلاردا وضعیت گؤسترديگیمیز شکیلده اولماسین، لاکین اونلوقلارین اول کلمه سی حالی بوتون التصاقی دیللرین خصوصیتلریندن دیر.

سومئر دیلینه گلدیکده ایسه دوروم تامامیله التصاقی دیللری، او جمله دن چاغداش آذری دیلینده اولدوغو کیمی ایدی. مثلاً: سومترجه "بیر"، "اش"، "ایکی" مین (ایمما)، "اوچ"، "اوش" و "اون" او - u شکلینده، اون بیر سایی ایسه "او اش"، اون اوچ "سایی" او اوش" و "اون ایکی" سایی "اومین" شکلینده ایدی. اگر سومئرلرین گؤسترديگیمیز بو مرکب سایلاریندان "او اوش" سؤزونو گؤتوروب، اونون اورتاسینا بیر "ن" حرفی علاوه ائتسک، همین سایین ساده آذری خلقی دیلینده ایشلندیگی شکلینی الده ائده جه ییک، چونکی شفاهی آذری دیلینده "اوچ" کلمه سی "اوش" شکلینده دئییلر.

□ ۶ - سیرا سایلارینین علامتی سومئر دیلینده سیرا سایلارینین علامتی "کم -

کوم "ایدی. مثلاً "اوش کوم" - اوچونجو معلومدور کی چاغداش ادبی دیلیمیزده سیرا سایلارینین علامتی "ینجی" دیر، لاکین خلق دیلینده "یم ینجی" شکلینده ایشله نیر. شفاهی دیلیمیزده ایشله نن بو سون شکیلچی ایکی حیصه دن "یم" و ینجی "دن عبارتدیر کی، اونلارین هر بیر ی آیریلیقدا مختلف تورک خلقلری و قبیله لری دیلینده سیرا سایی شکیلچیسی کیمی ایشلنمیش و ایشلنمکده دیر. "یم اوم" شکیلچیسی بو گون سیرا سایی علامتی کیمی قاشقاییلرین "دره شوری" ائیلینده ایشلنمکده دیر. بو گون تورک دیللریندن اولان "تووا" دیلینده سیرا سایلاری علامتی "کی - کو" دور^۱ دئمک سومثر دیلینین سیرا سایلاری شکیلچیلری ده تورک دیللرینده کی سیرا سایلاری شکیلچیلریله یاخین و اونلارا اوخشار اولموشدور.

□ ۷ - سایلارین قورولوشو سومثر دیلینده سایلار اونلوق، ایگیرمی لیک و آلتیشلیق اساسیندا قورولموشدو. قاراچای - بالکار تورکجه سینده ده ایگیرمی لیک سیستمی حاکمدیر.^۲ ایندی ده چوخ ایشله نن بیر کلمه نین مقدراتینی قدیم ایلام و تورک دیللرینده نظردن کتچیرک. اؤنجه قید ائتمک گرکیر کی، سومثر، ایلام، هیت، قوتتی، لوللوبی، کاسسی، ماننا... خلقرینین التصاقی تورک دیللی اولماسی فیکریندن بئله نتیجه چیخاریلماسین کی، او خلقلرین دیلی بو گونکو تورک دیلینین عینی و یا اونا لاپ یاخین ایدی. او زامانلار ۵ - ۶ مین ایل کتچیر. بو اوزون زاماندا، بوتون دونیا دیللرینده اولان عمومی قانونا گؤره، تورک دیلی ده کؤکلو و اساسلی شکیلده ده ییشمیش و اونلار، عینی کؤکلو، مختلف میللی دیلر میدانا گلیمیشدیر کی، بو خلقلر یاکوت، اویغور، قازاق، قیرقیز، باشقیر، چوواش، اوزبک، تاتار، تورکمن، آذری، آنا دولو تورکوسو، قیریم تاتارلاری دیلی، قاراقالپاق، قاقاووز، قاراچای، بالکار، تووا، مغول، ماجار، فنلاند، باسک، ... دان عبارتدیلر. بو گون فارس خلقی ۱۴۰۰ ایل بوندان اولکی فارس دیلینی باشا دوشه بیلمز.

بو دیل ده ییشک لیگینه داییر کیچیک تصوّر یاراتماق مقصدی ایله بیر مثال گؤسته رک. معلومدور کی، قدیم تورک دیللرینده، او جمله دن آذری دیلینده "بار" گلمک معناسیندا ایمیش. بو کلمه ایلامی - خوزی دیلینده "باب" شکلینده و گلمک معناسیندا ایمیش. ۱۲۰۰ ایل بوندان اول قازاق دیلینده همین کلمه "فار" شکلینده دوشموش و هامان گلمک، گئتمک معناسی داشیمیشدیر، نئجه کی ابونصر فارابینین آدیندا گؤروروگ.^۳ همین کلمه بو گون تورکمن دیلینده "بار"، "گئت" معناسیندا و آذری دیلینده "وار" شکلینده و "چاتماق" معناسیندا ایشلنمیشدیر. نئجه کی، "اصلی - کرم" ناغیلیندا اوخویوروق:

ارض - رومون گ - دیگینه واراند،

اوندا گؤردوم درم - درم قار گلیر. □ □ □

۱ - سیری در زبان ترکی، هئیت، ص ۳۷۴.

۲ - سیری در زبان ترکی، هئیت، ص ۳۶۰.

۳ - باخ: مجله دانستنبها. شماره ۱۹۳. اول آبان ۱۳۶۶. ص ۲۲

III بیر نحوی عنصر و مقایسه‌سی

یوخاریدا مختلف یئرلرده گؤستریدیک کی، "اوچ" سایسی هم بو گون آذری خلقی داخلینده، همیده "ماننا" خلقی داخلینده "اوش" شکلینده ایشلنمیش و ایشله‌نیر. ماننا ایله علاقه‌دار بو واقعیتی "اوسکو" شهرینین ان قدیم آدیندان "اوش قایا" گؤرمک اولور. بو کلمه م.ق. II مین ایللیگین سون عصرلری و I مین ایللیگین ایلک یوز ایللیکلرینده ماننا حکومتینه قارشى هجوم ائتمیش آسوری شاهلارینین یازیلاری، قید و لؤوحه‌لریندن گؤرونمکده‌دیر کی، اورمو گؤلونون جنوبو، شرقی و شمالینی دفعه‌لرله دؤور وورموشلار. بو حربی سفرلرین بیرى م.ق. ۵ - ۷۱۴ - نجی ایلده "ایکینجی سارقون" طرفیندن اولموش و او یورو شده II سارقون اورمو گؤلونون شرقی و سه‌ند داغلارینین غرب اتک‌لرینده یئرلشمیش "اوش قایا - Ušqaya" قالاسینی توتموشدور. شاید بو قالا "ماننا" حکومتیله اورارتو حکومتی آراسیندا سرحدایمیش.

بو تاریخی^۱ معلوماتدا اوش = اوچ سؤزوندن علاوه "قایا" سؤزوده گؤسته‌ریر کی، بو گون آذری دیلینده "سال داش"، "بؤیوک داش" معناسیندا ایشله‌نن "قایا" کلمه‌سی میلاددان ۱۵۰۰ - ۲۰۰۰ ایل اؤنجه او زامان آذربایجان توپاقلاریندا یاشایانلارین دیلینده ایشلنمکده ایدی. او زامانکی آذریلر طرفیندن "اوسکو" یه وئریلمیش "اوش قایا" آدی اورانین شرقینده یئرلشمیش اوچ بیز ذیروه‌لی داغلا علاقه‌دار ایدی. هامان خصوصیت و همین آدا گۆره، سونرالار، ایسلام دؤورونده "پنج انگشت" دئیشلر، شاید اورادا اوچ دئیل بئش ذیروه اولموشدور.

ماننا دیلینده اولموش "اوش قایا" سؤزلریندن ماننا دیلیله چاغداش آذری دیلی آراسیندا سس ترکیبی، لئکسیک و صرف قورولوشلاریندا یاخینلیق و وحدتین نمونه‌سینی گؤروروک. بیز بو فیکرده‌ییک کی گله‌جک تاپینتیلار و آراشدیرمالار بو یاخینلیق و وحدتین هر طرفلی و تام اولماسینی گؤسته‌ره‌جک‌دیر.

ماننا دؤورو دیلیندن کیچیک بیر نمونه اولان بو "اوش قایا" سؤزلری ماننا دیلیله چاغداش آذری دیل‌لرینین سس، لئکسیک و صرف جه‌تدن وحدت‌لرینی گؤسترمدن علاوه، همده بو ایکی دیل آراسیندا نحوی یاخینلیغی آیدین نشان وئریر، چونکی بو ایکی کلمه (بیرینجی سای، ایکینجیسی ایسم) بیرلیکده و هر ایکسی آدلیق حالدا چاغداش آذری دیلینین نحوینده، عینی همین شکیلده بیرینجی نؤوع تعیینی سؤز بیرلشمه‌سینین معین نؤوعو - سایلا ایسمدن یارانان نؤوعونداندیر. مثلاً: یئددی قارداش، بئش بارماق، قیرخ آیاق، آلتی بوجاق، اون بیر آیاق، اوچ بوجاق، ... دئمک چاغداش آذری دیلینین نحوینده مؤوجود اولان بیرینجی نؤوع تعیینی سؤز بیرلشمه‌سینین "سای + ایسم" نؤوعو ماننا دؤورو آذریلرین دیلینده‌ده اولموش و ایشلنمیش‌دیر.

بوندان داها مارقلیسی اوندان عبارت‌دیر کی، عموم تورک دیل‌لری، ائله‌جه‌ده آذری دیلینده همین نحوی علاقه، یعنی بیرینجی نۆوع تعینی سۆز بیرلشمه‌سی و اونون ان اهمیتلی نۆوعو اولان "صیفت + ایسم" ماننلاردان چوخ قاباقلار سومثرلرین دیلینده اولموش و ایشلنمیشدیر. مثلاً: "کئن - اوق - Ken - ug"، یعنی "گئیش ائو"، "بۆیوک توپلوم" و یا "سیلیک - کیر - Silik - kir" یعنی "باکیره قیز"!

دئمک بوگون عموم تورک، او جمله‌دن آذری دیلینده اولان بیر کیچیک نحوی عنصر عینی شکیلده هم سومثر، همده ماننا دیل‌لرینده اولموشدور. بوایه او دئمک‌دیر کی، نحوی علاقه‌لرینده، صرف قایدالاری کیمی، دیلده اولدوقجا دهرین و قدیم کۆکلری واردیر و آنا دیلیمیزده گۆره‌جه گیمیز گئیش نحوی خصوصیتلرین کۆکو آزی م.ق. ۵ - ۶ مین ایلدن اۆنجه‌دن شکله دوشمه‌گه باشلامیشدیر.

چاغداش آذری دیلیله سومثر دیلینین لغت ترکیبی، اساس لغت خزینه‌سی، اشتقاقی، صرفی (مورفولوژیسی) و قسماً نحوی باره‌ده گۆستریدیگیمیز بو مختلف موریدلر آیدین گۆسته‌ریر کی، سومثر دیلیله تورک دیل‌لرینین گئیش و دهرین مقایسه‌سی تورکولوژی علمینین تأخیره سالینماز وظیفه‌لریندن بیریدیر.

شاید گله‌جگین اطرافلی، دهرین مقایسه‌لری و آختاریشلاری گۆستریدیگیمیز بو مریدلرین بعضی‌سینین باشقا شکیلده اولدوغونو گۆسته‌رسین، لاکین بو صرفی توتوشدورمالار و یوخاریدا گۆستریدیگیمیز لئکسیک مقایسه‌لری بیرلیکده نظره آلیب بیر آرایا قویدوقدا، سومثر دیلیله عموم تورک دیل‌لرینین عینی کۆکلو و منشألی اولدوغونو قطعی شکیلده سؤیله‌مک اولار. آنجاق بونودا بیر داها قید ائتمک لازیم گلیر کی، ۵ - ۶ مین ایللیک زامان فاصله‌سی او زامانکی سومثر دیلینین قایدالاری ایله بو گونکو تورک دیل‌لری، او جمله‌دن آذری تورکجه‌سی قایدالاری آراسیندا بۆیوک فرق، دهرین لشمه، دقیق لشمه، سراسلاشما، معنا زنگینلیگی میدانا گلیمیشدیر. داها دوغروسو او زامانین عادی بیر صرفی قایداسی، مثلاً "ک" شکل چیسی ایله سۆز دوزلتمک بوگون اونلارجا صرفی و سئمانتیک شکله دوشموشدور. یعنی «ک» شکل چیسی ایله سومثر دیلیندن گۆستریدیگیمیز دوزلتمه سۆزلرده واحد مضمون یوخدور، اونلارین بعضیسی ایسم آلت، بعضیسی یئر آدی و سایره‌دیر و بوندان علاوه هامیسی دا ایسم‌دیر. حالبوکی، یوخاریدا اشاره ائتدیگیمیز کیمی، بو گونکو آذری دیلینده "ک" حرفیله بیتن سۆز دوزولدیجی شکیلچیلرین بعضیلری یالنیز ایسم، بعضیلری آنجاق صیفت، بعضیلری ایسه هر ایکی نۆوع نیتق حیصّه‌سی یارادیر و هر بیر یئرده و حالدا اونلارین معین معنا خصوصیتی واردیر. "ک" شکیلچیسینین بو مختلف معنا خصوصیتلری و ایشلنمه یئرلری ۵ - ۶ مین ایل سوره‌سینده خلقیمیزین دایانمادان دیلیمیز اوزه‌رینده ایشلمه‌سی، دیلین حیاتلا یاناشی ایره‌لی گئدیب، اینکیشاف ائتمه‌سی، دهرین، دقیق، سراس و تکمیل لشمه‌سینین نتیجه‌سیدیر. بو حال دا اولدوقجا طبیعی و عادی بیر حال‌دیر.

□ □ □

یئکون

دئمک دنیا تورکولوقلارینین دایانمادان ایره‌لی گئدن تدقیقاتینین سون زامانلارداکی نایلتلری آچیق گؤسته‌ریر کی، نه تکجه سومئر دیلی التصاقی دیللردن و "یافث" قوروهندان اولموشدور، بلکه سومئر دیلی چاغداش تورک دیللرینین، او جمله‌دن آذری دیلینین ۶ - ۵ مین ایل اولکی شکلی و یاخود تورک دیللی سومئر دیللی قوروهندون اونلارجا توره‌مه‌لریندن دیر.

بورادا دیلچیلیک علمینین بیر اصلینه اشاره ائتمه‌گی لازیم بیلیریک. دیلچیلیک علمی ثابت ائتمیشدیر کی، هر بیر دیلی معین سؤزو، قایداسی و سایره‌سینین جوزیی ده‌یشمه‌سی اوزون عصرلر وقت طلب ائدن مسئله‌دیر. بوناگؤره‌ده هر بیر دیلین معین حیصه‌سی، مثلاً فعل سیستمینین میدانا گلیب یارانماسی اولدوقجا اوزون زامان طلب ائدیر. تدریجی ده‌یشمه‌لرین توپلاناراق بیر سیستم شکلینه دوشمه‌سی هر بیر میللتین افرادینین اوزون عصرلر بویو فیکری ایشیدیر. بو واقعیت دیلچیلیک علمینین ان ساده بیر اصلیدیر. بو واقعیتی نظره آلاراق، عمومیتله تورک دیللی و کانکرت شکیلده آذری دیلینین فعل سیستمینین زنگین‌لیگی و اونون یارانما تاریخینه، قیسا و مقایسه‌لی شکیلده، اؤته‌ری نظر سالماق ایستیریک.

عرب دیلینین فعل سیستمی دنیا دیللی داخلینده هم اولدوقجا زنگین، دقیق، چوخ جهتلی همده معنا باخیمیندن گئیش و مرکب‌دیر. عرب دیلینین فعل بؤلومونون بو زنگین‌لیک، گئیش‌لیک و چوخ جهتلی‌لیگی نه مدت عرضینده میدانا گلیمیشدیر؟ یازیلی عرب ادبیاتی ایسلامدان ۱۵۰ ایل اؤنجه‌دن یارانماغا باشلامیشدیر. شبهه‌سیز عرب دیلی او زامانا قدر عصرلر بویو عرب خلقی طرفیندن فورمالاشمیشدیر. بو فورمالاشما تاریخی، شبهه‌سیز، عرب خلقینین سامی خلقلریندن آیریلماسی دؤوروندن باشلانمیشدیر، بوایه‌ تقریباً ۲۵۰۰ - ۳۰۰۰ ایل اوللره عاید دیر.

چاغداش ادبی فارس دیلینین فعل سیستمی عرب دیلینه نسبت ساده و فرانسا دیلیله تقریباً بیردیر. بو گنج دیلین یازیلی ادبیاتی ۱۲۰۰ ایلدن اؤنجه باشلانمیشدیر. بئله‌لیکله فارس دیلینده فعل سیستمینین یارانما تاریخی، بو ساده‌لیگی ایله، تقریباً ۲۰۰۰ ایل عرضینده ساده فارس خلقی طرفیندن میدانا گلیمیش اولمالیدیر. فرانسا دیلینین فعل سیستمی ده تقریباً بئله‌دیر. فرانسا خلقینین بابالاری "قول - Gol" لار تقریباً ۲۰۰۰ ایل قاباق تاریخ صحنه‌سینده گؤرونمه‌گه باشلامیشلار، روم سرکرده‌سی "آنتونیوس" ون آذربایجانا گتیردیگی ۱۱۳ مین نفرلیک اوردونون اون مینی "قول" لاردان ایدیلر.

ایندی‌ده چاغداش آذری دیلینین فعل سیستمی نین تاریخینه باخاق. عمومیتله تورک دیللی ائله‌جه‌ده چاغداش آذری دیلینین فعل سیستمی زنگین‌لیک، دقیق‌لیک، چوخ جهتلی‌لیک، ییغجاملیق، سراسرست‌لیق و چوخ معنالی‌لیق جهتدن، تانیدیغیمیز دیلر داخلینده تاییس‌دیر. آذری دیلینده اولان ایگیرمیدن چوخ کئچمیش زامان چؤشیدی و اونلارین چوخونون هم شهودی، همده غیر - شهودی نوعا مالک اولماسی کیمی زنگین‌لیک، تانیدیغیمیز هئج بیر دیلده گؤرونمور.

عرب و روس دیللری یالنیز بیر چئشید، فارس و فرانسای دیللری ایسه دؤرد چئشید کئچمیش زامانا مالکدیر و اونلاردا غیر - شوهودی آنلامی یوخدور. آذری دیلینده کی بو مختلف کئچمیش زامانلارین بیر چوخونون بیرجه کلمه دن عبارت اولان هر فعلینی عرب، فارس، فرانسای، روس و سایره دیللره آنجاق اوزون بیر مرکب جمله شکلینده ترجمه ائتمک ممکن دور. بوندان علاوه آذری دیلی و بیر چوخ تورک دیللرینده فعل سیستمی نین ائله نؤوعو و اونون اوزونه خاص شکلی (صیغه سی) واردیر کی، اونون عرب دیلی کیمی زنگین فعل قورولوشو اولان دیلده نه آنلامی، نه شکلی و نه صیغه سی واردیر. آذری دیلینین "قاییدیش" نوعو بئله بیر فعلدیر. بونلارلا برابر آذری دیلینده هر بیر فعل اونلارجا، حتی بعضاً ۴۰ - ۵۰ معنادا ایشله نیر.

یوخاریدا گؤستر دیگیمیز کیمی، دیلین هر بیر سؤزونده، قایدا سیندا، ائله جه ده فعلینده عمله گلن کیچیک ده ییشیک لیک و خصوصیه فعل سیستمی نین فورمالاشیب چاغداش شکله دوشمه سی اوزون عصرلر وقت طلب ائتمیشدیر، بونا گؤره ده دیلیمیزین اشاره ائتمیگیمیز گئیش فعل سیستمی نین اولدوقجا اوزون بیر دؤورده، نچه عصر دئییل، نچه مین ایل سوره سینده، اؤزوده همین آذربایجان تورپاقلاریندا، ساده آذری خلقی طرفیندن زامان - زامان فورمالاشیب یارانماسینی ادعا ائتمک تامامیه طبعی، علمی و مبالغه دن اوزاق اولاجاقدیر.

بورادان تقریبی اولاراق حدس وورماق اولارکی، آذری دیلینین تاریخی، قایدا لارینین فورمالاشماسی و بو ایشین باشلانماسی، فعللری، او جمله دن ساده فعللرینین یارانماغا باشلاماسینین تاریخی هانسی زامانلار، هانسی یوزایللیکلره، دؤورلر و مین ایللیکلره گئدیپ چاتیر. دیلچی عالیم حسن میرزه یثو چوخ حاقلی اولاراق، آذری فعللرینین تدقیقینه حصر ائدیگی ده یرلی "آذربایجان دیلینده فعللر" آدلی اثرینده بو باره ده یازمیشدیر: «آذربایجان خلقینین، اونون دیلینین، ادبیاتینین، مدنیتی نین، اینجه صنعتی نین قدیم لیگینه شبهه ایله یاناشانلار، خور باخانلار، اوزایلکینی، کؤکونو، قایناغینی، اولوسونو دانانلار قوی گؤزلرینی آچیب بو خلقین دیلینده کی فعللرین تاریخینه، اونون فورمالاشماسی تاریخینه یاخشی باخسینلار. اوندان گؤررلر کی، آذربایجان خلقینین و اونون دیلی نین تاریخی دئییلن و یازیلانلاردان دا قدیم لره گئدیپ چیخیر»^۱.

حسن میرزه یثفین سؤزلری و فیکرینی پروفئسور دوکتور "عثمان ندیم تونا" نین دئدی کلری تأیید ائدیر. او یازیر: «... سومثرلرله تورکلر آراسیندا دیل باخیمیندان تاریخی بیر علاقه اولدوغو بو ۱۶۸ کلمه (کیتابیندا وئردیگی کلمه لر. م.) و لازیم اولان آچیقلامالارلا ثابت اولموش دور. بو گون یاشایان دنیا دیللری آراسیندا ان اسکی یازیلی مدرکله مالک اولان دیل، تورک دیلیدیر. اونلار (مدرکلر. م.) میخی خطی سومثرجه تابلولاردا کی آلینما کلمه لر دیر»^۲.

□ □ □

۱ - حسن میرزه یثو، آذربایجان دیلینده فعل، معاریف نشریاتی، باکی ۱۹۸۶، ص ۱۸۰ - ۱۷.

۲ - عثمان ندیم تونا. سومثر و تورک دیللرینین تاریخی ایلگیسی ایله تورک دیلینین باشی مسئله سی. آنکارا ۱۹۹۰، ص ۴۹.

آذربایجان

تورپاقلاریندا

ایلک اینسان ایزلری

آذربایجانین معتدل آب و هواسی، تورپاغینین حاصل خیزلیگی، چایلاری، دنیز کناری یئرلری، بیر سیرا منطقه لرینده اورمانلیقلاری گوشته ریر کی، بو دیار بشریتین ایلک اوجاقلاریندان بیری، بشرین، اینسانین یارانديغی منطقه و یئرلردن بیری اولموشدور. باشقا سؤزله دئسک بشر دونیانین مختلف یئرلرینده، معین دؤورده و شرایطده معین میمون نوعوندان میدانا گلیمیشدیر. اینسانین بو یارانماسی دونیانین بیرجه یثری دئیل، طبیعت و اقلیمجه مناسب اولان چئشیدلی یئرلرینده، عینی زاماندا و یا آز زامان فاصله لرله اولموشدور. بو یئرلرین چوخو شبهه سیز حیاتا مناسب اولان معتدل منطقه لرده اولموشدور. بو یئرلرین بیری ده آذربایجان اراضیسی، داها دقیق دئسک، خزر دینیزینین اطراف، خزرله آرال گؤل، آمودریا و سیردریا (جیحون - سیحون) چایلاری آراسی و او چایلارین دورد بیر طرفی اولموشدور. اقلیم باخیمیندان بو اراضی بیرلیکده واحد خصوصیت مالکدیر، اؤزوده حیاتا مناسب منطقه دیر.

جیحون - سیحون چایلاری منطقه سی بو اراضینین شرقی و خزر اطراف، اونون غربینده یئرله شیر. بو منطقه، دئمک آذربایجاندا، بشرین ایلک دفعه یارانديغی منطقه لردن بیری اولموشدور. طبیعی دیر کی، بیر منطقه ده عینی زاماندا یارانان اینسان کوتله لری داخلینده میدانا گلن دیل بیر دیل

اولمالیدیر.

هله دؤرد آیاغی اوستونده یثربین اینسانا بنزر میمونلار داخلینده، شبهه سیز، بیر سیرا سسلر توپلوم عضولرینه بللی اولموشدور، نتیجه کی، بوگون بوتون حیوانلاردا گؤروروک. اینسانلیغا دوغرو اینکیشاف ائدن خصوصی میمونلاردا بو خصوصیت و اونو یارادان، یعنی سس تئلری اولموشدور. بو نوع میمونلارین قاباق آیاقلارینی تدریجله قالدیریب ایکسی دالی آیاقلاری اوستونده یثربه لری نتیجه سینده اونلارین گؤروش دایره لری گئیش لشمیش، دؤرد آیاقلا یثربیرکن، اوللر قاباق آیاقلارا گرک اولوب آخان قان آزاد اولور و گؤروش نتیجه سینده ایشه دوشن بیینه متوجه اولور، اونو ایشله دیر و گؤزو واسطه سیله آلینان تأثوراتی قاوراییر، درک ائدیر، بیر ی - بیریندن فرقلندیریر. اولدن سس تئلرینه مالک اولموش، تازا ایکسی آیاغی اوستونده گئدن بو ایلک اینسانلار گؤروب، درک ائدی کلرینی افاده ائتمک، بیر ی - بیرینه چاتدیرماق ایسته ییرلر. بو زامان طبیعت سسلری اینسانا ایلک یاردیمچی، ایلک اساس نمونه و اؤرنک اولور. (اوشاغین دیل اویرندیگی کیمی) نتیجه ده اولدن اولان نچه سس، مخرجینه، سس تئلری واسطه سیله زامان - زامان تازا سس مخرجلری، تازا سسلر علاوه اولور. اولجه بیر سسلی، تدریجله تک هئجالی کلمه لر، ایسملر، فعللر میدانا گلیر. دیلین ایلک تمل داشلاری قویولور. بو پروسئس نچه یوز مین ایل، بلکه ده میلیون ایل عرضینده یارانیر. بو ایلک کلمه لر تدریجله ایشلنمک و فیکیر افاده ائتمک نتیجه سینده معین قایدالارلا ایشله نیر، دیلین قایدالاری یارانیر، دیل یارانیر.

بو دیل هر بیر میموندان عمله گلیمش ایلک اینسانلار توپلوموندا بوتون جمعیت عضولرینه معلوم اولموشدور. خزر اطراف و آرال گؤلو آراسیندا یارانیمش ایلک اینسانلار توپلومودا، او جمله دن بوگونکو آذربایجان تورپاقلاریندا یارانیمش اینسان کوتله سینین عمومیتله واحد دیلی اولموشدور. بو منطقه نین مختلف یئرلرینده چئشیدلی توپلوملار یارانیمشیدیر سادا، گل - گئت و حیات اوچون کؤچلر اونلارین دیلرینی واحد و یا اساس اعتباریله واحد کؤکلو ائتمیشدیر. بوگون بو دیل دیلچیلیک علمینده التصاقی سیستئملی دیلله داخل اولموش و اوزون عصرلر کئچدیکجه، خلقین یاییلماسی، بیر ی - بیریندن آیریلیب آیری یاشاماسی نتیجه سینده اونلارجا دیله چئوریلیمش و او جمله دن اوندان بوگونکو تورک دیللی میدانا گلیمشیدیر. بو منطقه نین اینسان توپلومو، زامان کئچدیکجه، مختلف ائلر، اوبالار، طایفا، و قبیله لره بؤلونور. بو ائلر و قبیله لر زامان کئچدیکجه آرتماق، اقلیمین قسماً ده ییشمه سی، سولو و سوسوز ایللر و سایره ایله علاقه دار یا بو منطقه نین دؤرد سمتینه یاییلیب گئدیر یادا همین منطقه نین شرقیندن غربینه و یا غربیندن شرقینه گئدیر دیلر بو کؤچلر باره ده سونرالار گئیش بحث اولاجاقدیر.

دئدیک کی آذربایجان تورپاقلاریله خزر اطراف و بالخاش گؤلونه قدر واحد بیر منطقه اولوب و اوردا یارانان خلقلر سونرا التصاقی و خصوصیه تورک دیللی اولموشلار. بو واقعیتی مختلف تاریخی منبعلر، او جمله دن چین تاریخیندن آلینان معلومات گؤسته ریر.

چین تاریخیندن بیلیریک کی، چین دیواری نین تیکیلیشی ۷-۶ عصر میلاددان قاباق باشلانمیش و اوزون مدت دوام ائتمیشدیر. بو سڭین چین حاکملری طرفیندن چکیلیمه سینین سببی تورک ائللرینین اورتا آسیادان، یعنی چینین شمالغرب طرفیندن اورایا آردیجیل و داواملی هجوملاری اولموشدور. تورک ائللرینین چینه قارشى بو هجوملاری، بودیوارین چکیلیمه سیندن هله چوخ اوللر، شبهه سیز نئچه مین ایل اولدن اولموشدورکی، چین حاکم دایره لرینی، اونلارین قاباغینی آلماق اوچون، بو سدی چکمه گه مجبور ائتمیشدیر. همین بو دؤورلرین بیرینده شمال غربدن چینه قارشى هجوم ائتدیگده، چین ایمپراتورو بیر چینلی ضابطی بؤیوک اوردو ایله اونلارین قاباغینی آلماغا گؤنده ریر. ضابط اؤز وظیفه سینى یئرینه یئتیریب، تورکلری قایتاریر و قایداندا ایمپراتورا گزارش وئره رکن بئله یازمیشدیر: "... من اونلاری گئری قوودوم، لاکین دونیانین اوباشیندا، ان اوزاق غرب دیزینین (خزر نظرده توتولور.م.) آرخاسیندا اونلار یاشاییرلار".^۱

بو فاکتین دقیق تاریخی هله لیک بیزه معلوم دئییلدیر، لاکین اونون چین دیوارینین چکیلیمه سیندن قاباق میلاددان مین، مین بئش یوز ایل اول اولماسیندا شبهه یوخدور، بو ایسه نشان وئیریکى، ان قدیم زامانلاردان برى، بو گونکو شمالی و جنوبی آذربایجان اراضیسی تورکلرین وطنی و تورک دونیاسی اراضی سینین بیر قسمتی - ان غربی حیصه لریندن اولموشدور. □ □ □

□ ان اسکی داش دؤورو

آذربایجان تورپاقلاریندا هله سورو شکلینده یاشایان و دیلی اولمایان ایلک اینسان توپلوملاری شمالی و جنوبی آذربایجانین مختلف یئرلرینده اولموش و حیات سورموشلر. آرتیق ایکی آیاغی اوستونده گئدن و شعورجا حیواندان یوکسک اولان بو ایلک اینسانلار وحشی حیوانلار مقابلینده اؤزلرینی قوروماق، طبیعی حادثه لر مقابلینده دایانماق و یئمکلرینی تأمین ائتمک اوچون، طبیعی اولاراق، دویوب، حیسن ائدیپ گؤرموشلرکی، دسته جمعی شکلده یاشامالیدیرلار. باشقا سؤزله دئسک یاشاماق و محو اولماماق اونلاری کوللئکتیو حالدا یاشاماغا مجبور ائتمیشدیر. بو، حیات و طبیعتین ایلک اینسانلارا اؤیرتدیگی واقعیت و درس اولموشدور. بلی، ایلک اینسانلار وحشی حیوانلارا دیدیلیمه مک، آجیندان اولمه مک، قیش سویوغوندا دونوب محو اولماق، اؤزونو قوروماق اوچون دسته جمعی یاشاماق مجبوریتینده اولموشدور. بو مجبوریت او ایلک اینسانلار توپلومونو میدانا گتیرمیشدیر کی، معین شرایطده معین سسلر اونلارین هامیسینا بللی اولسادا، هله کامل دیللری یوخدور.

بو ایلک اینسان توپلوملاری وحشی حیوانلار مقابلینده اؤزلرینی قوروماق اوچون داشدان

استفاده ائدير، اولجه اوندان طبيعي حالدا يارارلانير، سونرا ايسه اونو يونوب ايتيلدير، همده گئجه بو حيوانلاردان اماندا قالماق و قيشدا سيغينماق اوچون طبيعي کؤهوللره پناه آپارير و اورالاردا اوزونه ياشايش يثري دوزلدير، همين سيغينا جاقلارين اطرافيندا بيتکيلردن يارارلانير و اونلارين فايداليلاريني سئچيب اونلاري يئتيشديرير.

ايلک اينسان توپلوملارينين بو دؤوروندن جنوبي آذربايجاندا، بو گونه قدر، نه آختاريش آپاريليب، نه اثرلر الده ائديلميشدير. لاکين شمالي آذربايجاندا معين آراشديرمالار و ايلک اينسان کؤهوللري کشف اولموش و معين تحقيقاتلار عمله گلّميشدير.

آذربايجانين شماليندا عمله گلّميش بو آختاريشلار گؤسته رير کي، ايلک اينسان توپلوملاري اسکي داش دؤورونده حيات سورموش و ايلک اوللر دايمي يثرلري اولما يارق دوزنليکلر، نعمتلي چاي کنارلاري و چاتارقالاريندا کيچيک دسته لر شکلينده ياشاميشلار. بو دؤورده اينسانلار اکين چيليکله تانيش دئييل و يالنيز بيتکيلرين کؤکلري و طبيعته اولموش دنلي بيتکيلرين دنلري (ايران آذربايجانينين جنوب اراضي سينده ايندي ده وحشي بوغدا کولونا راست گلّمک اولور)، حيوان و باليق اوو و ايله غيدالانيرديلار. زامان کئچديکجه قيش و هاوانين سويوقلوغو، طبيعي اولارق، اينسانلاري سيغينا جاق تاپماغا مجبور ائدير. اينسانلار سال داشلارين آلتی، دئشیکلري و کؤهوللره پناه آپارير و اوزون مدت بورالاردا ياشاير و ايستر - ايسته مز اؤزلريندن معين ايزلر و اثرلر يادگار قويورلار. بوتون آذربايجاندا بو کيمي دالدا لئماق يثرلري، کؤهوللر و غارلار واردير. شمال دا قفقاز داغلاري اتکلرينده بو کؤهوللره راست گليریک. بو کؤهوللردن داشدان بالتا، چکيش، پيچاق، اوجوبيز اوزون داش (ئيزه) و سايره الده ائديلميشدير کي، ايلک داش دؤورو اينسانلارينين ايش و مدافيعه آلتلري اولموشدور.

آرازين شمال ساحيللرينده "هادرورت" بؤلگونده "آزيخ" آدلانان بؤيوک بير غار تاپيليب، ايشله نرک تحقيق اولموشدور. بو کؤهولون يثر آلتی اون لاييندا مينلرجه ابتدایي داش آلتلر و بيزه معلوم اولمايان حيوانلارين سوموکلري، قبان، آيی، مارال و باشقا - باشقا ائله حيوانلارين سوموکلري تاپيلميشدير کي، بو گون اونلارين نسلي آذربايجاندا يوخدور. بو حيوانلارين سوموکلري فوسيل لشميشدير. او دؤورون اينسانلاري بو حيوانلارين اتيندن غيدالاناردیلار. آذربايجانين چوخ يثرلرينده بو کيمي غارلار واردير. ۱۹۶۸ - نجی ایلده، قوروچای ماحاليندا، همين "آزيخ" کؤهولونده گنج بير قادينين اوچ ديشله آلت چنه سيندن بير حيصّه سينين فوسيل لشميش سوموگو تاپيلدي کي، عاليملرين فيکرينجه ۲۰۰ تا ۲۵۰ مين ایل بوندان اول ياشاميشدير. بو اينسان کوتله لرينين اللري اوزون، چنه لري قاباغا چيخميش و بدنلري توکله اورتولو اولموشدور. بو ماغارادا ايلک گوبوت چاپا جاقلار، مختلف داشلاردان دوزلميش قازماق، دئشمک اوچون ۵ - ۴ کيلوقرام آغير ليغيندا آلتلر تاپيلميشدير. اوجو بيز داشلار يونماق اوچون ايتي لشديريلميش داش پارچالاري و سايره لر بو آلتلردندير.

شمالی آذربایجانین "قازاخ" بؤلوگونده "دامجیلی"، "داش صالاحلی" و "تاغلار" ماغارالاریندا ایلک اینسانلار یاشامیشلار. بو ابتدایی اینسانلار ابتدایی ائولر، اوخ، یای، دوزلدر، نقلیه وسیله لری و امک آلتلریندن یارارلاناردی. ایلک آذریلر بوتون داش مرحله سینی کئچمیش و بو جهتدن بشرین داش دؤورو اینکیشافیندا اؤز خدمتلرینی گؤستریمیشلر. عینی زاماندا بو حال نشان وئیررکی، آذریلرین اولو بابالاری نئچه مین ایل دوام ائتمیش بو مرحله لری هامیسی کئچمیشلر. داش دؤورو باشا چاتدیقداینسان شعورلانیر، حیواندان تامامیله آیریلیر. بو شعورلارنا ۴۰ - ۳۰ مین ایل بوندان اوله عاید اولموش حادثه دیر. آشاغیدا گؤره جه گیمیز "قوبوستان" و همدان یاخین لیکلارینداکی داشلاردا اولان ناخیشلار بو دؤوره عایدیر. یئنی داش دؤورونده مالدارلیق، اکین چیلیک اینکیشاف ائدیر، پالتار یارانیر، امک آلتلری، گیل قاب یارانیر، بالتا اختراع اولور و اونندان آغاج و اودوندا استفاده اولونماغا باشلاییر.

شمالی آذربایجانین "آویداغ" آدلی بیر کؤهولونده اود یانديرماق یئری - اوجاق واردیر. بو اونو گؤستریرکی، ایلک داش دؤورونده آذربایجاندا یاشامیش ایلک اینسانلار اودو تاپمیش و اونندان مختلف هدفلر اوچون یارارلانمیشدیر. شبهه سیز بو اینسانلار اودو اولجه ایلدیریمدان اودلانان تیکان کوللاریندا، یئل ایله آغاجلارین سورتولمه سیندن یارانان آغاجلاردا، ایلدیرملا اودلانان طبیعی قازلاردا مشاهده ائدیب، اونون ایشیغی، حرارتی و پیشمیش پیشرمه سینی گؤرموش و اوزون آختاریشلار نتیجه سینده اونو تاپمیش و معین مرکزده قورویوب ساخلامیشدیر. آذربایجانین اکثر اراضیسینده نفت و قاز معدنلری واردیر. گؤستریدیگیمیز همین اسکی داش دؤورونده، چوخ یئرلرده، او جمله دن باکی اطرافیندا طبیعی یئردن چیخان قازلار ایلدیریم و یا باشقا بیر طبیعی حادثه دن اود توتوب یانمیش و یانار حالدا قالمیشدیر. بو ایسه اینسانلار اوچون اودو تاپماق و اونو ساده قورویوب ساخلاماقدا بؤیوک یاردیمچی اولموشدور.

آذربایجانین اودلار دیاری آدلانماسی : آتورپات = اوت + پات (اودو قورویان) هئچده اساس سیز و یئرسیز دئییلدیر. سوراخانیدا بو گونه قدر قالان "آتشکده" ده بونا گؤزل شاهد دیر. آذربایجانین زردوشت دینینین یوردو اولماسی و بو دینده اودون مقدس اولماسی دا محض ایلک اینسانلارین اودو مقدس سایماسی و اونون داییمی یانماسیندان یارانان بیر حال اولموشدور. □ □ □

□ یئنی داش دؤورو

حیات گئدیشینده اینسانلار اؤز زحمتلریندن چوخ و تئز نتیجه آلماق اوچون تولید آلتلرینی تکمیل لشدیریر، داشی دئشیر، اونو ایتی لشدیریر، هامارلاییر، اوجو بیز شکله سالیر. بو جریان نئچه مین ایل دوام ائتدی و نتیجه ده اسکی داش دؤورو اؤز یئرینی "یئنی داش دؤورو" نه وئردی. بو دؤوره یاخینلاشدیقداینسانلارین نئچه سس و اشاره دن عبارت اولان دیللری مرگب له شیر، تکمیل له شیر و دیل میدانا گلیر و اینسان ایسته دیگینی راحت بیر - بیرینه چاتدیریر. اینسان قطعی و

تام شکیلده حیواندان آیریلیر.

شمالی آذربایجانین گنجه، نخجوان و آستارا طرفلرینده آپاریلیمیش قازینتی ایشلرینین نتیجه سینده چوخلو تولید وسایطی، داشدان قایریلمیش قابلار کشف اولموشدور. بو دؤورده ساخسی قاب قایریلیر و راحت سینان چاخماق داشیندان پیچاق کیمی ایتی وسیله لر دوزه لیر. شمالی آذربایجانین "خانلار" بؤلگونده چاخماق داشینین یثردن چیخاریلماسی علامتلی و ایزلی قالماقدادیر. □ □ □

ایلك اجتماعى قورولوش

دسته جمعی حالدا یاشاماغا مجبور اولان و اینسان سورولری شکلینده یاشایان اینسانلار یوز مینلرجه ایل کتچیب بو حالدا حیات سورموش و تدریجیه بیرى - بیرله قوهوم اولان و عینی بیر کؤکدن اولانلار بیر دسته، بیر قوروپ، بیر طایفا و بیر ائل شکلینه دوشهرک بیرگه تولید ائدیپ بیرگه ده یاشایردیلار. آذربایجانین مناسب اولان مختلف یئرلرینده بو ابتدایی اجماع حالیندا اولان توپلوملار، ائل و طایفالار واریدی و اوللر چوخ حاللاردا بیرى - بیرله علاقه سیز یاشایردیلار و زامان کتچدی کجه بیرى - بیرینه یاخین ائللر بیرله شرک طایفالار یارانیر، آنجاق یئنه بیرگه ایش و یاشایش دوام ائدیر و هامی برابر حقو قلدور، لاکین اینسان طبیعت قوه لری مقابلینده عاجز و اونلارین اسیری دیر، اونلارین یالنیز یئمه گه و سویوقدان قورونماغا احتیاجی واردیر.

اوخ و یابین کشفی شکاری آسانلاشدیردی، ایت، قویون، آت، و سایره وحشی حیوانلار اهلی لشدی، اونلارین اتی، سودو، دریسی، و یونوندان استفاده ائتمک اینسان حیاتیندا بؤیوک ده ییشیک لیک یاراتدی، پالتار، همده ایستی پالتار یارانندی.

شمالی آذربایجانین مختلف یئرلریندن بو دؤور اینسانلارین یاشادیقلاری یئرلردن تاپیلیمیش شئیلر گؤسته ریر کی، قدیم دؤورلرده او یئرلرده یاشامیش اینسانلار اکینچی لیکله، اؤزوده دئم اکینچیلیگی ایله تانیش اولموش، یاشادیقلاری یئرلرین اطرافى و چای قیراقلاریندا اکین اکمیشلر.

هر جور طبیعت قانونلاریندان خبر سیز اولان و اونلارین اسیری اولان ابتدایی اینسانلار ایلدیریم، گؤی گورولداماسی، یترین تیتره مه سی و سایره بو کیمی طبیعی حادثه لری مافوق طبیعت قوه ایله باغلاییر و بونولادا ابتدایی مذهب تصو رو میدانا گلیر و نتیجه ده بو حادثه لردن قورخان اینسان خیالا اویدوردوغو مافوق طبیعت قوه یه ایلتیجا ائدیر، یالواریر، شفاعت ائدیر، نذیر دئییر، قوربان کسیر و

□ □ □

میسین کشفی

یثنی داش دؤورنون سونلاریندا فلز شئیلر میدانا گلیر. بو مثتال شئیلر مس دندیر. او دؤورلرده شمالی آذربایجانین "گده بگ" و "داش کسن" و "قاراباغ" داغلاری اطرافیندا اولان زنگین مس

معدنلریندن استفاده اولوناردی. نخجوانین یاخین لیغینداکی اسکی خارابالاردان چئشیدلی مس آلتلر، زینت و سایطی و قیرمیزی پالچیقدان قایریلمیش قاب - قاجاق تاپیلیمیشدیر. مس یوموشاق اولدوغو اوچون تامامیله داشی عوض ائده بیلمه‌دی، مس - داش دؤور یارانندی. بو دؤور آنا - قادین حاکمیتی دؤورودور (ماتریارخال). بو دؤورده بئل ایله زراعت اینکیشاف ائدیر و بو قادینلیغین کشفیدیر. بو دؤورده چاخماق داشیندان آلتلر کشف اولور، مس و چاخماق داشیندان اوخ اوجو قایریلیر، بزرک شئیلری میدانا چیخیر، ایلک توپلوم حالیندا یاشایان اینسانلار چیی کرپیچ و مهره‌دن ائو تیکیرلر. پالچیق و سوموگدن ایلک قادین هئیکللری یارانیر، ساخسی قابلار اوستونده فیرجایله ناخیشلار سالیئیر. آذربایجان اراضیسینده مس معدنی چوخ اولدوغوندان، مس اریدن کوره‌لر یارانیر و بو جهتدن آذربایجان بیرینجی اؤلکه‌لردن ساییلیر، داش و مس دن اوراق، بالتا، چکیچ، توپیوز، سوموگدن قاشوولار، مس دن اوخ و نئیزه اوجلاری، تییه‌لر، سانجاق و مونجوقلار دوزه‌لیر. آرختولوقلار داش - مس دؤوروندن شمالی آذربایجاندا چوخلو یاشاییش یئرلری کشف ائتمیشلرکی، چوخو تپه‌لر اوستونده، بعضیلری ایسه یاماجلاردادیر. بو دؤورلرده بنالار پالچیقدان دیر، ائولرده اوجاق واردیرکی، دیوار دیبلرینده یئرله‌شیر، اوستلری ده چاتما تاغ کیمیدیر، ائولرین دامیندا توستو چیخماق اوچون باجا اولاردی.

آنا حاکمیتی دؤورو ایکی مین ایل حدودوندا سوروب آرادان گئدیر و کیشی حاکمیتی دؤورو گلیر (پاتریارخال). آنا - کیشی حاکمیتی دؤورو تونج دؤورونده تکمیل‌له‌شیر. □ □ □

□ مفرغ - تونج دؤورو

تونج دؤورو مس دؤورون عوض ائتدی. بو دؤور م.ق IV مین ایللیگین سونوندان م.ق بیرینجی مین ایللیگین سونلارینا قدر دوام ائتمیشدیر. بو دؤورده میسه قالای قاتاراق اریدیر و محکم فلز الدهه ائدیرلر، بوايسه حیاتین بوتون ساحه‌لرینده تولید و یاشاییشا تأثیر ائدیر، اوندا دؤنوش یارادیر. تونجدان سلاحلار قایریلیر، بزرک شئیلری دوزه‌لیر. آذربایجاندا تونج دؤورو ایکی مین ایلدن آرتیق دوام ائتمیش دیر، اؤزوده اوچ دؤوره بؤلونور:

بیرینجی دؤورده حیواندارلیق اینکیشاف ائدیر، اکینجی لیکن آیریلیر، اکینجی و مالدار طایفالار یارانیر. بوزامانلار پاتریارخال دؤورو تاملاشیر، اهالی چوخالیر، چای کنارلاریندان علاوه داغ یاماجلاریندادا یاشاییرلار. بو دؤورده سوتونلار اوزه‌رینده دایانان ائولر تیکیلیر، صنعت و پئشه تکمیل‌له‌شیر، ساخسی قابلار گؤزل و محکم اولور. تونج دؤورونون بو ایلک دؤورونده اکینجی چیلیک‌ده جوت و شوخوم میدانا گلیر. م.ق اکینجی مین ایللیکده بیرینجی تونج دؤورو یئرینی اکینجی تونج دؤورونه وئیر.

ایکینجی تونج دؤورونده قبیللر آراسیندا ضدیتلر آرتیر و خصوصی مالکییت مئیللری گوجلنیر، "بیزیمدیر" له یاناشی "منیمدی" فیکری یارانیر، بو دا ابتدایی اجماع دؤورونو داغیدیر. بو

دؤورده ده اکین چیلیکله پشه و صنعتکارلیق آیریلیر. بیرینجی تونج دؤورونده یارانمیش ایکی تکرلی آرابا بو دؤورده تکمیل له شیر، اکین چیلیکده سووارما اوصولو تطبیق اولور، اوزومچولوک اینکیشاف ائدیور.

اوچونجو تونج دؤورو م.ق ایکینجی مین ایللیگین سونوندان باشلانیر. بو دؤورده اینسان بنا تیکمک اوچون داش، سوواق و قامیشدان استفاده ائدیور، مدافعه و عبادت اوچون سال داشدان قالالار و عبادتگاهلار تیکیر، تونج بالتا، قیلینج، خنجر، پیچاق دوزلدیر، ناخیشلی قابلار قاییریر، اونلاری قوش، حیوان و سایره ناخیشلارلا بزه ییر.

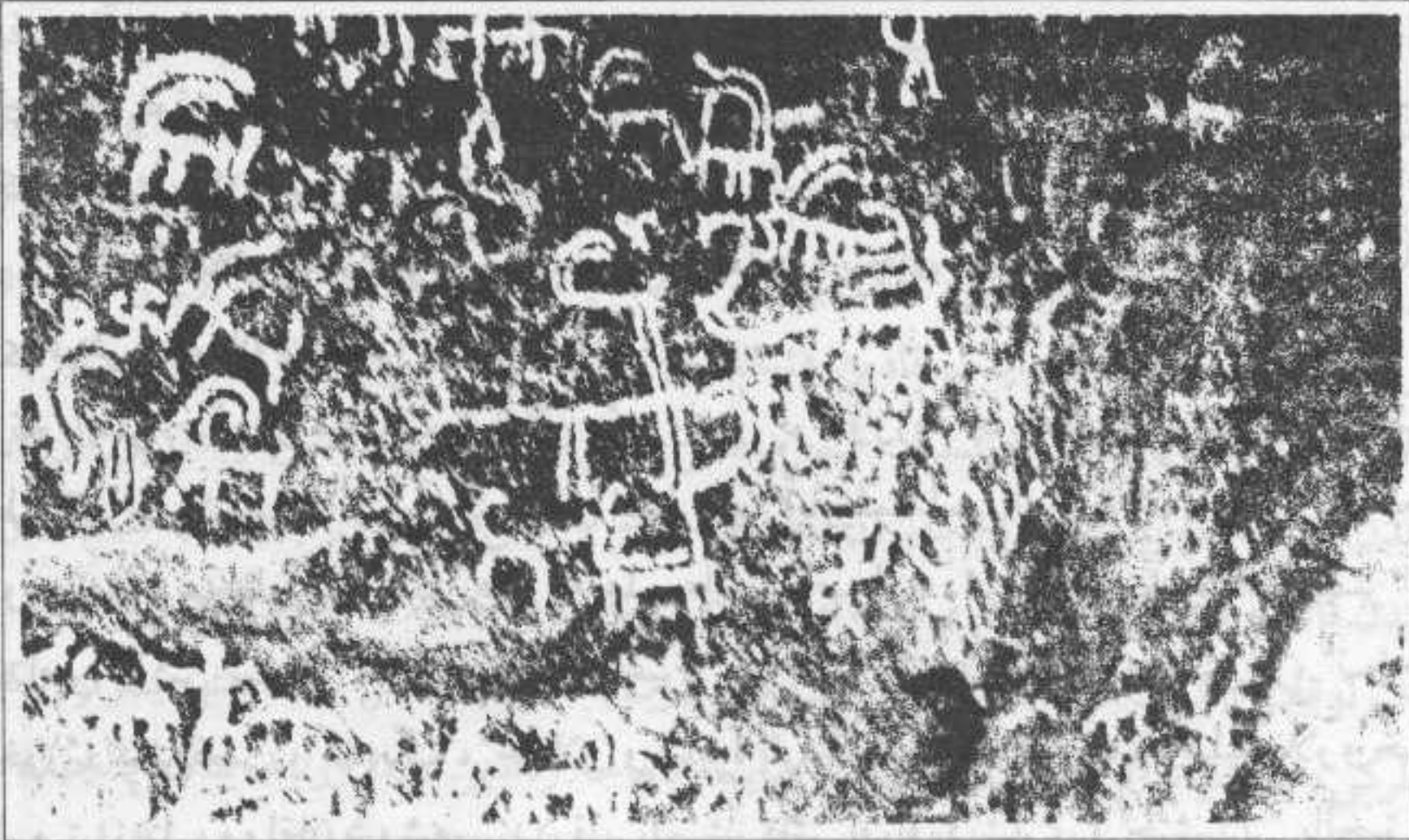
تونج - مفرغ دؤورو مختلف آلیاژلار دؤورودور. بو دؤورده چوخلو ایش آلتلری و یاشاییش وسایطی قایریلمیشدیر، لاکین آرختولوزی ایشلرینین آپاریلماماسی اوجوندان جنوبی آذربایجاندا بو دؤورون اوچ مرحله سینه داییر هئچ نه علم عالمینه معلوم دئییلدیر و شبهه سیز یئر آلتیندا قالماقدادیر. لاکین شمالی آذربایجاندا قاراباغین "خوجالی" کندی، "مینگه چئویر"، "نخجوان"، "شامخور"، "داش کسن"، "گده بگ"، "خانلار" و سایره یئرلردن آرختولوقلار پولاد قیلینجلار و خنجرلر، بالتالار و تبرزینلر، وولقان شوشه سیندن قایریلمیش داش اوراق دیشلری و چئشیدلی پالچیق قابلار تاپمیشلار.

مفرغ دؤورونده شمالی آذربایجانین مختلف یئرلرینده اکین چیلیک آلتلری کامل له شیر و اینکیشاف ائدیور، مؤو اکیلیر، حیواندارلیق گئنیش له نیر و بونلارلا علاقه دار مختلف ایش نؤوعلری میدانا گلیر. □ □ □

دهمیر آلتلر □

میلاددان تقریباً مین ایل قاباق دهمیر مفرغین یئرینی توتور، تولید وسیله لری و سلاحلار دهمیردن اولور. شمالی آذربایجانین "اوزون تپه" و "موغان" یندا مفرغ و دهمیر قیلینجلار تاپیلیمیش، قازاق منطقه سی و میل دوزونده ده دهمیر دؤورو شیلری تاپیلیمیشدیر. اکین چیلیک وسایطینین دهمیردن قایریلماسی زراعتین اینکیشافینا سبب اولور. محصولون و امک نتیجه سینین آرتماسی تدریجله تولید وسیله لرینین اجتماعی مالکیتدن چیخیب فردلرین الینه دوشمه سینه، هابئله تورپاغین شخصی لشمه سینه سبب اولور. بونون نتیجه سینده ابتدایی اجماع قورولوشو اؤز یئرینی صنفی بیر قورولوشا وئیریر. توپلومدا مختلف صنیفلر میدانا گلیر.

یوخاریدا گؤستریدیک کی، اسکی داش دؤورونده اینسان توپلوملاری ثابت بیر یئر و یا منطقه ده یاشادیقلاردی زامانلار بیر سیرا ابتدایی اثرلر اؤزلریندن یادگار قویموشلار. "تأسفله ایران آذربایجانیندا باستانشناسلیق قازیتتیلاری اولمامیشدیر".^۱

[ش - ۱۹] اهر ایالتی، ورزقان بؤلوگو، سونگون منطقه سیندن ماقبل تاریخ دؤورونه،

۱۴ - ۱۲ مین ایل اوله عاید، "قوبوستان" کیمی داش قازما ناخیشلاری.

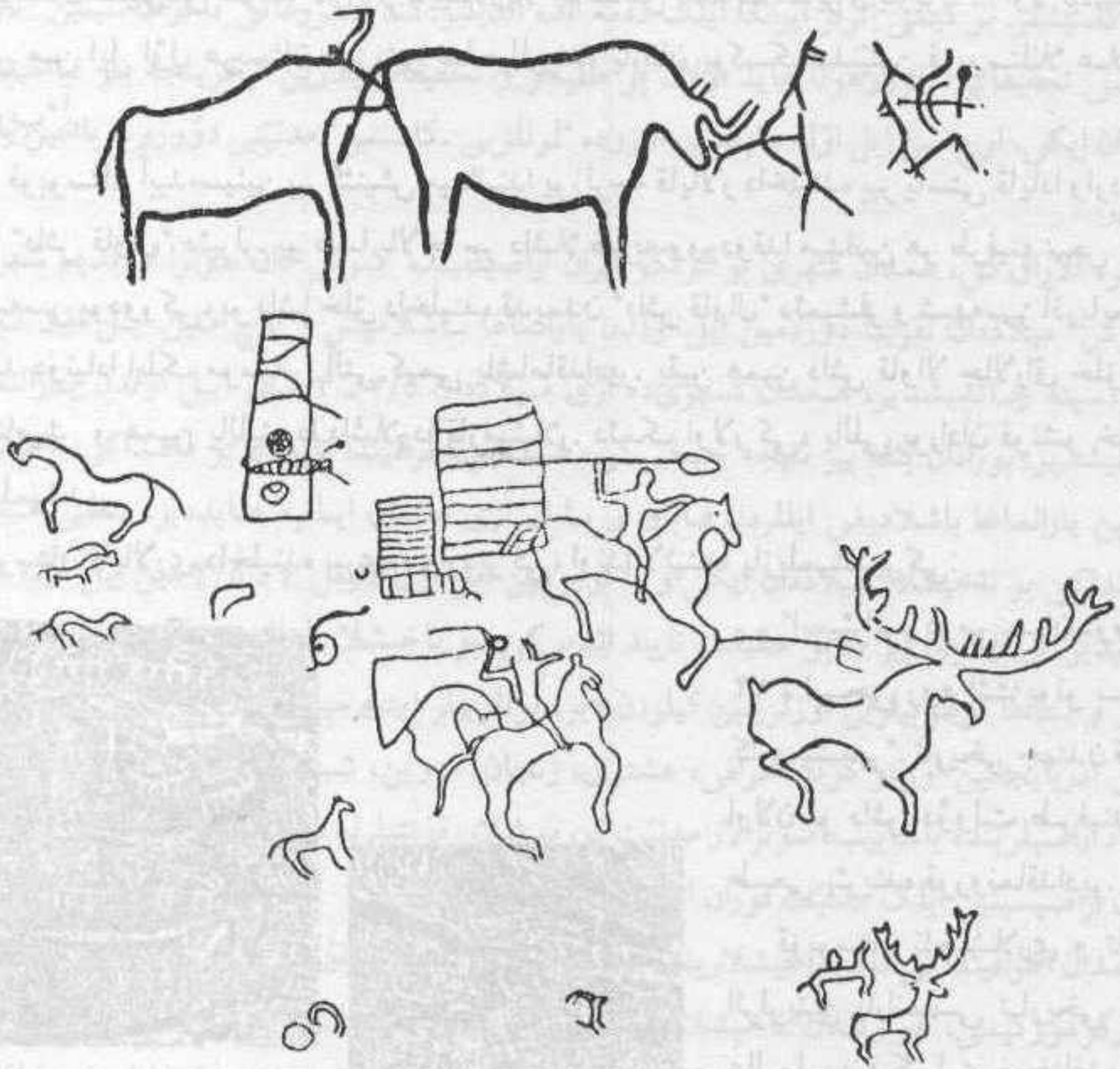
اثرلر ۱۳۷۶ - نجی ایلین یازی - یاییندا حجة الاسلام اهرلی محمد حافظزاده

واسطه سیله کشف اولاراق علم عالمینه تانیتدیر یلمیشدیر.

دئمک شبهه سیز بو کیمی اثرلردن آذربایجانین ایستر شمالی، ایسترسه جنوبوندا مختلف تانینمامیش یئرلرده و تورپاقلار آلتیندا آز دئییلدیر و گله جک بو خزینه لری اوزه چیخارداجاقدیر. بونا باخمییاراق بو گونه قدر هم شمالی، همده جنوبی آذربایجاندا علمی یوللار و یا تصادفی حاللارلا بو کیمی ان قدیم اثرلرین بعضیسی اوزه چیخمیشدیر. بو اثرلر آشاغیداکی لاردان عبارتدیر:

۱ - قوبوستان یازیلاری

قوبوستان یازیلاری باکینین ۵۰ کیلومتر جنوبوندا، سلیانا گئدن یولون کناریندا، خزر ساحیللرینه یاخین بیر یئرده دیر. دنیزه یاخین گئیش دوزنلیک اولان بو یئرین هر طرفی بؤیوک قایالارلا اؤرتولموشدور. قوبوستانین چوخ یئرینده یئرین اوستونده کی قایالاردا، بعضاً ایسه ایککی، اوچ متر یئرین آلتیندا کی قایالاردا ناخیشلار واردیر. بو ناخیشلارین بعضیلری نین حرفی، هیروقلیفه بنزه بیر. یئر آلتیندا چرخان بو ناخیشلی داشلار اولان یئرلردن بعضی شیلر، امک آلتلی، سلاقلار و حیوان سوموکلری ده تاپیلیمیشدیر.

[ش - ۱۸] قوبوستاندان شکیللر

قوبوستان داشلاریندا اولان ناخیشلاردان داغ کئچیسسی، قاییق شکلی و قاییقلارین بورونلاریندا اولان گونش رسمی، هابثله دسته جمعی رقص و یا "یاللی" داها آرتیق دقتی جلب ائدیر. بو قاییقلارین بعضیسینده کورک و ورانلار و حتی کوره کلرینده شکیللری واردیر. بوتون بو قاییقلار، کورک و کورک و ورانلار خلقین دنیزله علاقه سین، یعنی ان قدیم دؤورلردن آذربایجاندا دنیزچیلیگین، قاییق و گمی قاییرمانین اینکیشاف ائتمه سینین آچیب گؤسته ریر.

قوبوستانی گزن تاریخچی عالیم "تور هئیردال" بو قاییق و یا گمیلرله سومثر گمی شکیللری آراسیندا علاقه گؤرور و قوبوستان گمیلرینی دونیانین ان قدیم گمیلری بیلیر. بو عالیمین گمیلر آراسینداکی بو اوخشارلیغا اشاره سی یئرسیز دئییلدیر. چونکی سومثرلرده میلاددان ۵ - ۵/۵ مین ایل اول اورتا آسیادان قفقاز یوليله گلیب آذربایجاندا کئچرکن، اونلاردان معین ائل، اوبا و دسته لر آذربایجان تورپاقلارینی سئویب بورادا یورد سالیب قالمیشلار. نه معلوم قوبوستانین گمی شکلی قازانلاری هامان سومثر ائللریندن آیریلیب آذربایجاندا قالانلاریندان اولمامیشلار؟!

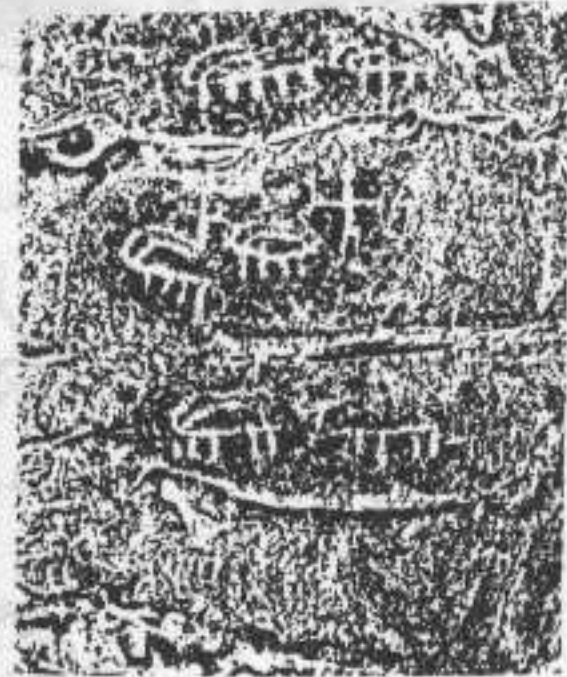
"تور هئیرال"ی مشایعت ائدن سووئت اتفاقی علملر آکادئمیاسی امکداشی "ه آنوخین" قوبوستان گمیلرینی سومئر دؤورو قاییقلاریلا چاغداش حساب ائدیر و یازیر: "... اولا بیلسین کی، بئش مین ایل اول عربستان دنیزینین ساحیللرینده یارانان یوکسک مدنیتین قوبوستانلا علاقہسی اولوب".^۱

قوبوستان آبدہ سینین بیر گئیش میدانیندا یوزلرجه قایالار داخلینده بیر یاستی قایادا واردیر کی، اونا "داش قاوال" دئیرلر. بو داشا بالاجا بیر داشلا ضربه ووردوقدا میدانین هر طرفینه سس یاییلیر. قریبہسی بودور کی، بو داشا خلق داخلینده قدیمدن "داش قاوال" دئمیشلر و شبہہ سیز آذربایجاندا و شاید دونیادا ایلک موسیقی آلتی کیمی یاشاماقدادیر. یقین همین داش قاوالا چالاراق خلق یاللی اوینامیش و همین یاللینی داشلاردا قازمیشلار. دئمک اولار کی، یاللی بورادان قونشو خلقلرہده یاییلمیشدیر.

قوبوستان قایالاری داخلینده بیرده واردیر کی، اوندلا تینجا یازیلیمیشدیر کی:

"ایمپراتور دومی سیان دؤورونده
۱۲ - نجی روم لئژیونو بورادان
کئچمیشدیر". تاریخی جهتدن قیمتلی
اولان بو داش دؤولت طرفیندن اؤز
طبیعی یثرینده قورونماقدادیر.

قوبوستان ناخیشلاری و تاریخی
اثرلرینین یارانماسی تاریخی بارہده
عالیملرین فیکرلری مختلفدیر، بیر
سیرا عالیملر اونلارین میلاددان اون
مین ایل قاباق یارانماسی فیکرینده
دیرلر.^۲ □ □ □

[ش - ۲۰] اینسان، حیوان و سایر ناخیشلاری قازیلیمیش قوشا

۲ - همدان اطرافیندا تاپیلان اثرلر

اطلاعات غزئتینین ۱۳۶۸/۸/۱۸ تاریخلی نؤمرہ سینده "آثار حجارى منقوش مربوط به هزاره سوم پیش از میلاد در همدان بدست آمد" باشلیقلی قیسا بیر معلومات وئریلمیشدیر. گؤستردیگیمیز تاریخده "بوعلی سینا" دارالفونونون کند تصروفاتی فاکولتهسی طلبہلری

۱ - صابیر روستم خانلی، عؤمور کیتابی، باکی ۱۹۸۸، ص ۱۲۶

۲ - باخ: آذربایجان شوروی. مسکو. ۱۹۸۷، ص ۳۲.

همدانین اطرافیندا مختلف معدن داشلاری و ماده‌لری آختارارکن، داشلار اوزه‌رینده ناخیشلار راست گلمیشلر. بو کیمی اثرلر ایراندا ایلک دفعه الدهه ائدیلیر. کند تصرّوفاتی فاکولته‌سینین "تاریخ حوزه‌سی تحقیقاتی" قوروونا عاید اولان بو طلبه‌لر و تحقیقاتچیلارین فیکرینجه بو ناخیشلار میلاددان ایکی، اوچ مین ایل اوله عایدیر، اؤزوده "لولوبی - کاسسی" مدنیتی دؤورونه یاخین زامانا عایدیر.

نظره آلاق کی، همدان شهری بو گونکو ایران اراضیسینده "شوش" دان سونرا ان قدیم شهردیر و "شوش" میلاددان تقریباً دؤردمین ایل اولدن یارانماغا باشلامیش و اوچ مین ایل اول ترقی ذیروه‌سینه چاتمیشدیر، همدان شهری ده آزی میلاددان ۳/۵ - ۳ مین ایل اولدن یارانماغا باشلامیشدیر. بورادان بئله بیر نتیجه چیخیر کی، همدانین اطرافیندا تاپیلان بو داشداکی ناخیشلار همدانین یارانماغا باشلادیغی ایللردن قابق و یا ان آزی هامان ایللره عایدیر، یعنی همدان اطرافینداکی بو ناخیشلار میلاددان ایکی و یا اوچ مین ایل اول دئیل ۴ - ۳/۵ مین ایل اوله عاید اولمالیدیر. بو فیکری بیر ده بو حقیقت تأیید ائدیر کی، بو ناخیشلار لولوبی و کاسسی مدنیتلری دؤورو و اساساً لولوبیلرین اؤزلرین کیلردن دیر، لولوبیلر ایسه میلاددان ۴ - ۳ مین ایل اول بو گونکو آذربایجانین اورمو گؤل اطراف، هشتی، زنجان، قزوین، شیبلی‌گه‌دیگی، میان، همدان و اسدآباد اراضیلرینده یاشاییب، سونرالار مدنیت قورموشلار. قوتیلرله بیرلیکده لولوبیلر آذربایجان و همدان اراضیسینین ایلک مدنیت قوران ائلری اولموشلار.

همدان اطرافینداکی داش ناخیشلاریندا "داغ کئچیس" ناخیشی اونملی دیر. بو ناخیش یوخاریدا گوردوگو موزکیمی، "قوبوستان" ناخیشلاریندا دا مؤوجود دور. اطلاعات قزئتینده و ثریلن بو معلوماتدا حقلی اولاراق گوسته‌ریلیر کی، بو داغ کئچیس ناخیشی "زاقروس" داغلاریندا یاشامیش خلقلرین ناخیشلارین تکراری، او ایسه "ایلام" مدنیتینه یاخیندیر. روزنامه یازیر: متخصصلرین نظرینی اؤزونه جلب ائدن "داغ کئچیس" ناخیشین داشلارداکی تکراریدیر. بو اونو گوسته‌ریر کی، "زاقروس" سیرا داغلاریندا ساکین اولموش قوملارین قدیم ایلام مدنیتی ایله خصوصی یاخینلیقلاری اولموش دور.^۱

قزئتین بو فیکری تامامیله دوغرو دور، چونکی اولاً لولوبیلر زاقروس داغلارینین شرقینده و اورمو گؤلوايله همدان آراسینداکی یئرلرده یاشامیش، اؤزلری نین ده معین قوللاری و شاید هامیسی میلاددان تقریباً ۳/۵ - ۴ مین ایل اول اورتا آسیادان، آذربایجان یولوايله بو گونکو خوزستانا گئتمیش "ایلام" ائلریندن آیریلیب آذربایجان دیاریندا قالمیشلار و بونا گؤره ده همدان اطرافیندا تاپیلیمیش ناخیشلار، داغ کئچیس ناخیشی ایله "ایلام" مدنیتی آراسیندا اوخشارلیق وار و گرکده بئله اولسون. غزئت داها سونرا گوسته‌ریر کی، بو ناخیشلاری هامان ائلر - لولوبیلر کؤچن حالدا همدان

اطرافینداکی داشلاردا قازمیشلار. غزئتین بو سؤزلریندن بئله چیخیر کی، گویا لوللوبیلر همدان اطرافینین مسکونلاری اولمامیش و هارادان هارایا ایسه کؤچرکن، یول اوستو بو ناخیشلاری قازمیشلار. غزئتین بو فیکری ایکی دلیلله گؤره سهودیر:

۱ - اونا گؤره کی، سونرالار لوللوبیلردن گئیش دانیشارکن گؤسته ره جه ییک کی، اونلار قوتتیلرله برابر آذربایجانین اراضیسی، ائله جه ده همدان اطرافی، هشتی و زنجان منطقه لرینین اساس ساکینلری اولموش، بورادا مدنیّت قورموش و بابیل حکومتیله ووروشموشلار.

۲ - اونا گؤره غزئتین بو فیکری سهودیر کی، کؤچری حالدا اولان بیر ائللین مناسب داش تاپیب اوندان ناخیش قازماق اوچون وقتی و امکانی اولماز. بو ایش یالنیز او زامان ممکن اولارکی، خلق و ائل آزی نسبتاً اوزون بیر مدّت منطقه ده یاشاسین و اورانین یئرلری و شرایطینی اؤیره نیب بیل سین و تانی ش اولسون.

همدان اطرافیندا تاپیلان ناخیشلارین اؤنملی جهت لریندن بیر ی ده اونلاردا اولان گونش نقشیدیر کی، اولدوقجا اهمیّت لیدیر. غزئته اوخویوروق: "دیگر دقّه لایق مسئله داغلارین و تپه لرین ذیروه سینده اولان داشلارداکی گونش شکیلیدیر و احتمال "شاماش" (شامان) لارا، یا گونشه تاپینان قوملارا مربوط دور".^۱

بو جمله لردن ایکی بؤیوک مسئله آیدین اولور:

۱ - همین گونش شکلی قوبوستان ناخیشلاریندا وار دیر.

۲ - "شاماش" دان مقصود شبهه سیز "شامان" دیر کی، طبیعت قوه لرینه ستایش ائدن قدیم دینی تصوّرایدی، اؤزوده قدیم تورک ائللرینین عمومی دینی گؤروشوایدی.

بونودا قید ائتمک لازیم گلیر کی، همدان محیطینده دنیز اولمادیغی اوچون قایق دا اولمامیش و نتیجه ده گونشین شکلی داغلارین و تپه لرین ذیروه سینده نقش اولموش دور. همدان اطرافیندا تاپیلیمیش داش ناخیشلاریندان و اونلارین باره ده دئدی کلریمیزدن بو نتیجه لر الدهه ائدیله بیلر:

۱ - همدان اطرافینداکی داش ناخیشلاری ایله باکی یاخینلیغینداکی "قوبوستان" داش ناخیشلاری آراسیندا یاخین لیق و تقریباً عینی لیک وار دیر و هر ایکسی واحد بیر قوروپ خلّقین هنری و ذؤوقونون محصولو و اثریدیر.

۲ - بو اثرلر عالیملرین بعضی سینین فیکرینجه میلاددان اون مین ایل اؤله، بعضیلرینین فیکرینجه ایسه میلاددان ۳ - ۴ مین ایل اؤله عاید دیر. بیرجه بیرینجی فیکر دوغرو نظره گلیر و بو اثرلر اورتا آسیادان اولان آخینلاردان اؤل یارانمیش دیر.

آذربایجاندا ایلک مدنیّت لر، اینسانلار و اونلارین یادگاری باره ده بو دئدی کلریمیز یالنیز بو گونه قدر الدهه ائدی لن اثرلر دیر. گله جک آختاریشلار، خصوصیله جنوبی آذربایجاندا آپاریلا جاق قازیتتی

ایشلری و تدقیقاتلار بو اثرلرین هم سایینی آرتیراجاق، همده تاپیلان اثرلر بارهده علمی تدقیقاتلار درینله شهجک و یازیلاری اوخونا جاقدیر.

همدان یاخین لیغیندا کی داش ناخیشلاری اساسیندا یوخاریدا دئدی کلریمیز عمومیتله ایران آذربایجان و مرکزی ماد اراضی سینین ماقبل تاریخ دؤوروندن عمومی معلوماتلار ایدی. بونودا قید ائتمک ضروریدیر کی، جنوبی آذربایجان و همدان اراضی سینده علمی قازینتی ایشلری و تدقیقاتین آپاریلما ماسینا باخمی یارق، نادر و چوخ آز آرختولوژی ایشلر و تصادفی تاپیتیلار اولموشدور. آزدا اولسا، بو ایشلر اساسیندا جنوبی آذربایجان و مرکزی مادی ماقبل تاریخ دؤورلری بارهده فیکیر سؤیله مک و قیسا معلومات وئرمک اولار.

ایلی بیزه هله لیک معلوم اولماسادا، شبهه سیز سون یاریم عصر داخلینده جنوبی آذربایجان و مرکزی ماد اراضی سینده یئرلشن "حیصار تپه"، "گیان تپه" و "گوئی تپه" ده معین آرختولوژی ایشلر آپاریلیمیش، تحقیقاتلار اولوب، فیکیرلر ایره لی سورولموشدور. ا.م. دیاکوف بو بارهده یازمیشدیر: "داش و مس دؤورو ماد توپلومو بارهده آشاغیدا کی قازینتی ایشلرینین نتیجه لریندن قضاوت ائتمک اولار: دامغانین یاخین لیغیندا "حیصار تپه" ده، نهاوندین یاخین لیغیندا "گیان تپه" ده، کاشانین یاخین لیغیندا "سیلک تپه" ده (شاید بو تپه نین آدی "سیلیک" اولسون) و اورمو گوئلونون غرب ساحیللرینده اورمو شهرینه یاخین "گوئی تپه" ده. بوتون بو یئرلر مادی م.س. سرحددی منطقه لرینده یئرلشیر. (ا.م. دیاکونوفون بو فیکری قسماً دقیق دئییلدیر، چونکی آدلاری چکیلیمیش یئرلردن دامغان مرکزی مادی م.س. سرحدلرینده یئرلشیر دیسه، او بیر اویچ منطقه مرکزی ماد و ماننا اراضی سینده یئرلشیردی. م.) بیزی داها آرتیق ماراقلان دیران شمالی و مرکزی ماد قسمت لرینده بو گونه قدر منتظم قازینتی ایشلری آپاریلما میشدیر.

یوخاریدا آدلاری چکیلن تپه لرده (باستانشیناسلیق باخمیندان) "حیصار تپه"، "گیان"، و خصوصیه "گوئی تپه" ده کی ان اسکی لایلاری م.ق. دؤردونجو مین ایلیگین سونلاری و اوچونجو مین ایلیگین اوللری دؤورونه عاید بیلیمک اولار ... او دؤورده ماد اراضی سی "شیرلی ساخسی مدنیتی" آدلانمیش اراضیه داخل ایدی کی، سوریه و فلسطین دن اورتا آسیا و چینه قدر اوزانمیشدی. اجتماعی ایشین ایلک اؤنملی بؤلگوسو علامتلی ایشی چوبانلیق اولان قبیله لرله شوغلو اکین چیلیک اولان قبیله لر آراسیندا یارانمیشدی. داغ یاما جلاریندا سوو ارماق اوچون بولاقلاردان استفاده اولوردو. ایلک دفعه اولاراق دنلی بیتکیلر اهلی اولموشدور، احتمال آرپا، بوغدا و وحشی بوغدا اکیلیردی. بؤیوک بوینوزلو حیوانلار و قویونلارین او دؤورکو قبالار اوزه رینده کی بوللو جا ناخیشلاری حیواندارلیغین خصوصی اهمیتیندن حکایت ائدیر. اکینچیلیک منطقه لرینده داییمی ساکین اولماق یئرلری (کندلر) - هله محکملمه سه ده، یارانندی. مس دن قایریلیمیش بعضی شیلر و سونرالار مس آلتلر یارانندی. بو ترقیلرین مجموعو توخوجولوق و کوزه قاییرماق صنعتین چوخ ایره لی لمه سینه امکان یاراتدی. (بیر قدر سونرا) اجتماعی ایش بؤلگوسونون ایکینجی دؤورونه، یعنی صنعت و

اکین چیلیگه بولونمه سینه کئچمه گه تدریجی شرایط یارانندی. قاب - قاجاغین (احتمال پارچالارین دا) مرکب هندسی بزکلی بو دؤورون خصوصیتلریندن دیر کی، اونون جریانیندا کوزه قاییران و جولفالارا هنرلرینی گؤستریمک و اینجه صنعت ایشلری یاراتماق اوچون زمینه و تمل یارانمیشدی.^۱ بورایا قدر ا.م. دیاکونوفون دئدیکلریندن آذربایجان و مرکزی ماد اهاالیسینین ماقبل تاریخ دؤورونده اقتصادی و قسماً اجتماعی وضعیتین ترقی و اینکیشاف سوییه سینی مشاهدہ ائتمک اولور. دیاکونوفون سونراکی یازیلاریندان گؤروروک کی، بو ترقی و اینکیشافلار یالنیز بو گونکو آذربایجان و همدان - قوم - قزوین - زنجان - تخت سلیمان آرالاری منطقه لرینه مخصوص اولموش و هر جهتدن هم شرق، همدہ غربین چوخ اوزاق منطقه لری مدنیتیندن چوخ فرقلنمیش و خصوصیلہ یاخین و قونشو خلقلر و مدنیتلرله، ائتنیک جهتدن بیر اولان آسیانی دیللی خلقلرین مدنیتینه چوخ یاخین ایدی. ا.م. دیاکونوفون سؤزلرینین آردینا دقت ائدک:

"خاطرلتماق لازیمدیر کی، تحقیقات اولونموش ویرانه لرین هر بیرینین مدنیتی و کولتورو آرالاریندا بعضی اوخشارلیقلارلا رغماً، بیری - بیریندن فرقله نیر و هر بیرینین اؤزونه خاص خصوصیتلری واردیر. بودا اونلارین تورپاقلارینین بیری - بیریندن اوزاقلیغی، آیریلیغی و اکین چیلیکله مشغول اولان او عشیره لر و قبیله لرین اقتصادی ایلگیلرینین اولماماسینی نظره آلدیقدا طبیعی گؤرونور.

بونونلا بیرلیکده "گیان" و "حیصار" تپه لرینین ساخسی قابلاری بیرطرفدن سوریه، آسوری و بین النهرین ویرانه لری ساخسی قابلاری و "سامیرا"، "تل خلف" و "عبید" دن کشف اولموش مدنیتلرایله، دیگر طرفدن اورتا آسیا مدنیتی ایله و ایلام ساخسی قابلاری ایله اوخشار جهتله مالک دیر. بوتون بو مدنیتلر و کولتورلرین تاریخی م.ق. IV مین ایللیک و III مین ایللگین اوللریدیر. بونلارین هم جنوبی، همدہ شمالی قفقازلادا ایلگی و مناسبتلری اولموشدور. بو علاقه خصوصی ایله شمالی آذربایجان و داغیستان یاشاییشلاریندا نظری جلب ائدیر".^۲

دئمک داش و مس دؤورلرینده بوتون آذربایجان و مرکزی مادین عمومی وضعیت و اینکیشاف سوییه سی باشقا منطقه خلقلری وضعیت و اینکیشافینا یاخین و تقریباً عینی اولموشدور. یثنی داش و یا نئولیت دؤورونده ساخسی قاب قاییرماق خورک پیشیرمه گی راحتلادیر. بئله قابلار تبریزین یاخین لیغیندا کی "یانیق تپه" و اورموگؤلونون جنوبغریینده یئرله شن "حسنلی" کندینین یاخین لیغیندا "فیروز تپه" ده کشف اولموشدور.

م.ق. III مین ایللیکدن آذربایجان و مرکزی ماد اهاالیسی، یعنی کاسپیلر، ماننلار، قوتتیلر و لولوبیلرین دیلی، یئرینده گئنیش گؤره جه گیمیز کیمی، التصاقی و بیری - بیرینه یاخین و بوتون

۱ - ماد تاریخی، ص ۹۷ - ۹۶.

۲ - ماد تاریخی، ص ۹۷.

ماقبل تاریخ دؤورونده عینی وضعیتده قالمیشدیر. رحیم رئیس‌نیا بو باره‌ده دوغرو اولاراق یازمیشدیر:

"دئمک اولار کی، م.ق. III مین ایللیکدن م.ق. امین ایللیگین اورتالارینا قدر بو اراضیده یاشامیش اینسانلارین قومی و دیل قورولوشوندا ائله بیر ده‌ییشیک‌لیک و تغییرات اولمامیش و حتی م.ق. یئددینجی یوز ایللیگه قدر ایران آذربایجان و ایران کردستانین دیلی اساساً لوللوی - قوتی دیلی قالمیشدیر. بو طایفالار او غربی آسیا طایفالاریندان دیرلارکی، دئدیگمیز کیمی، آسیانی آدلانمیشلار. آسیانلر نژاد باخیمیندان نه سامی، نه ده هند - آوروپا دسته‌سیندن دئییلدیرلر و بعضی عالیم‌لر هند - آوروپالیلاردان قاباق غربی آسیا اراضیسینده یاشایان بو نژادی قفقازی، خزری، یافقی، و یا کاسپی آدلانمیشلار".^۱

حرمتلی عالیمین بو ده‌یرلی فیکرینده بونادا تأکید ائتمک لازیم‌دیر کی، آذربایجان و مرکزی مادین دیلی م.ق. VII یوز ایللیکدن سونرا لوللوی - قوتی دیلی - التصاقی دیل اولموش و اونندان سونرا "ایشغوز"لارین بو یئرلره گلمه‌سی بو دیلی محکم‌لندیرمیشدیر. حتی بوگون بئله بو یئرلرین اهالیسینین دیلی هامان دیلین چاغداش شکلی و داوامیدیر.

ایکینجی تأکید احتیاج دویولان مسئله اونندان عبارت‌دیر کی، هند - آوروپایی خلقلر منطقه‌میزه گلمه‌دن قاباق و اونندان سونرا آذربایجاندا التصاقی دیللر یاشامیش و تاریخ بویو هئچ بیر زامان هند - آوروپالیلار آذربایجان و مرکزی ماد اراضیسینده، آز مقداردا کؤچورولوب معین مدّت آذربایجاندا یاشامیش اولسالاردا، بو یئرلرده یاشایان یئرلی اهالینین اکثریتینی هئچ وقت تشکیل ائتمه‌میشلر. □□□

ماقبل تاریخ دؤورونده آذربایجان

اراضیسینده حیات و مدنیت قالیغی اولان مرکز‌لر

آذربایجان اراضیسینده ایلک اینسانلار داغلارین قوینوندان و کؤه‌وللردن دوزنلیکلره گلیب بورالاردا اکین چیلیک و حیواندارلیقلا مشغول اولاراق اوتوراق حیات تشکیل ائتدیگده، یادلارین هجومو مقابله‌ینده اؤزلریندن دفاع ائتمک و سئل کیمی طبیعی حادثه‌لردن آماندا قالماق اوچون، داغلارا یاخین و دوزنلیکلره سبه‌له‌نن تپه‌لرده یورد سالیب یاشامیشلار. بو وضعیت آذربایجان ائللری و چوخو اوتوراق حیات کئچیرن تورک ائللرینده اولموشدور و بونا گؤره‌ده تورک خلقلری داخلینده "تیز" و یا "دیز" سؤزو اولان کند آدلارینا چوخ تصادف اولونور. مثلاً گوتی ماحالیندان "دیزه‌مرجان"، "دیزه‌خللی"، "سرکندیزه"، ... کندلرینی گؤستریمک اولار. "دیزه" سؤزونون معناسی ایسه "یوکسک

یئر"، "اوجایئر"، "تپه" دئمکدیر.^۱

بو تپه لر، مدافیه سی آسان اولماق اوچون، معمولاً قالا شکلینده، دیوارلی و محکم اولاردی. بوتون آذربایجان اراضیسینده بئله تپه لر اولموشدور، خصوصیه اورمو گؤلونون اطرافلی، هشتی، همدان - قوم - قزوین - زنجان طرفلری بو جهتدن چوخ زنگیندیر، لاکین تأسفلر اولسون کی، چوخلاری هله تانینمامیش و اوزه چیخاریلمامیشدیر.

بو گونه قدر جنوبی آذربایجاندا تانینمیش بو تپه لردن "حسنلی تپه سی"، "گوئی تپه" و "یانیق تپه" تی گوستریمک اولار. بونلاردان "حسنلی تپه سی" باره ده سونرا دانیشاجاییق. بو تپه لر باره ده کی معلوماتی و اونلارا عاید شکیللری "آذربایجان ایران تاریخی گئدیشینده" کیتابیندان آلمیشیق. ایندی بو و بو کیمی باشقا تاریخی تپه لری نظردن کئچیرک.

□ حصار تپه

حصار تپه، گیان تپه و سیلک تپه مرکزی ماد اراضیسینده، یعنی دامغان، نهاوند و کاشاندا یئرله شیر. بو تپه لرده قازینتی ایشلری آپاریلیب و تدقیقات اولونموشدور. دامغان اراضیسیندن اولان "حصار تپه" اوج لایدان عبارتدیر کی، ان آشاغی طبقه سی م.ق. IV مین ایللیگه عایددیر و اوندان قیرمیزی تورپاقدان الیه قایریلمیش ساخسی قبالار تاپیلیمیشدیر کی، اوستلرینده قارا رنگله هندسی ناخیشلارین چکیلیمه سی اونلارین اساس خصوصیتی دیر. بو تپه نین یوخاری طبقه سیندن ناخیشلی ساخسی قبالار، شیلر، مس و مفرغ آلتلر، ائله جه ده قبیله ریسینین ائوی کشف اولموشدور کی، III مین ایللیگین اکینجی یاریسینا عایددیر.

□ گیان تپه

نهاوند اراضیسینده اولان "گیان تپه" بئش طبقه دن قورولموشدور. اونون ان آشاغی طبقه سی ۱۹ متر دهرین لیکده دیر. بو طبقه م.ق. V مین ایللیگین سونلاری و IV مین ایللیگین اوللرینه عایددیر. IV طبقه ایسه م.ق. III مین ایللیگه عایددیر. بو دؤورون ساخسی قبالاری معین داش و مس آلتلرله قایریلمیش و هندسی ناخیشلاری واردیر، سونراکی لایلاردا ایسه ساخسی قبالاردا قوشلار و گونش ناخیشی واردیر، بوندان باشقا هم ده تونجدان قایریلمیش ایش آلتلری واردیر. ایلک طبقه م.ق. II مین ایللیگین آخیرلاری و I مین ایللیگین اوللرینه عایددیر. بو لایین بعضی دئیلری و آلتلری ده میردندیر.

□ سیلیک تپه

شاید بو تپه نین اصیل آدی "سیلیک تپه سی" اولموشدور. کاشان اراضیسینده یئرلشن بو تپه ده بیر اساس بؤیوک تپه، بیرده اونا باغلی ایکی تپه ده آختاریشلار آپاریلیمیشدیر. بورادا آلتی طبقه واردیر. بو تاریخی تپه ده آرخئولوژی ایشلری آپاران مشهور فرانسالی تاریخچی ر. قیرشمن اولموشدورکی، ۱۳۱۲، ۱۳۱۳ و ۱۳۱۶ - نجی ایللرده اونلاری آپارمیش و علمی جهتدن یوکسک اهمیتته مالکدیر. قازینتی ایشلری مسئوللاری بو تپه نین طبقه لرینی بئله تقدیم ائتمیشلر: بو تپه م. ق. ۷ مین ایلیکدن ۱ مین ایلیگه قدر مسکون اولموشدور. طبقه لرینین اؤزللیکلری، آشاغی لایدان باشلایاراق، بئله ایدی:

۱ - ان آشاغی، بیرینجی طبقه یثنی داش دؤوروندن داش - مس دؤورونه کئچید مرحله سینه عایددیر. بو دؤرده الیه قیرمیزی پالچیقدان قایریلمیش ساخسی قابلارین هندسی ناخیشلاری وار، اؤزلری ده داش، مس و سوموک وسیله لرله قایریلمیشلار. بو لایدا چیی کریچدن اولان ائولر کشف اولموشدور.

۲ - آشاغیدان ایکینجی طبقه نین ساخسی قابلاری قیرمیزی، کول رنگلی، الوان و کوره ده پیشمیشدیر. بو لایدان چوخلو داش، مس آلتلر و چیی کریچدن قایریلمیش ائولر اوزه چیخمیشدیر. ۳ - بو طبقه دن اریدیلیمیش میسین قالبیه تۆکولمه سیله دوزه لن قابلار، شیرلی، همده حیوان و اینسان شکلی اولان ساخسی قابلار تاپیلیمیشدیر.

۴ - بو طبقه ایلاملارین حمله سیله باشلاتیر. بو لایین مدنیتی اولکی طبقه لرین مدنیتیندن فرقله نیر. ساخسی قاییرماقدا فرق میدانا گلیمیش، قیزیل و مس دن زینت و سایطی دوزلمیش و اوستوانه شکلینده اولان مؤهورلر کشف اولموشدور.

۵ - دؤردونجو لایدان سونرا تپه م. ق. III مین ایلیکده ترک اولونموش و سونرا یثنی آدمالار گلیمیشدیر بو طبقه نین مدنیتی بو تازا گلنلره عایددیر.

۶ - بو طبقه دن مفرغ و ده میردن قایریلمیش اسلحه و ایش آلتلری، مفرغ و گوموشدن قایریلمیش مختلف شکیللی بزک و سایطی الدهه ائدیلمیشدیر. ۵ و ۶ - نجی طبقه لرین هر بیرینده قبرستانلیق دا کشف اولموشدور. بو قبرستانلارداکی مدنیت "حسنلی" و "گؤی تپه" مدنیتلرینه اوخشاردیر. بودا طبیعی دیر، چونکی هامیسی عینی بیر خلقین مدنیتی دیر.

□ گؤی تپه

گؤی تپه اورمو شهرینن آلتی کیلومتر جنوب شرقینده یئرلشنیر. بو تپه ده علمی قازینتی ایشلری آپاریلما دان، اورادان بعضی شئیلر تاپیلیمیشدی. اونلاردان بیرى بیر مفرغ صحیفه دیرکی، اوندا قیلقمیش داستانین اساس قهرمانی نین شکلی واردیر. شکیلده قیلقمیش ایکی اؤکوزون آیاغیندان

توتوب قالدیرمیشدیر. بو لؤووحه ۱۹۳۴ - نجو ایلده بیر تجارتی حفرياتدا تاپيلمیش و م.ق. VIII یوز ایللیگه عایددير. بو قازینتی ایشلرینده بیر اوستوانه شکلینده مؤهورده تاپيلمیشدیر کی، اؤزو بابیلده قایریلمیش و بابیل آلاهاری نقشی اوستونده واردیر. اثر ۲۰۰۰ ایل میلاددان قاباغا عایددير.^۱

گوئی تپه ده ۱۹۴۸ - نجی ایلده اینگیلیس عالیم "بورتون براون" واسطه سیله علمی حفريات اولموشدور. بو عالیم اؤز تحقیقاتینین نتیجه لرینی ۱۹۵۱ - نجی ایلده لندنده "۱۹۴۸ - نجی ایلده آذربایجاندا حفريات" آدی آلتیندا باسدیرمیشدیر. عالیم گوئی تپه ده یئددی طبقه معین ائتمیشدیر:

۱ - بیرینجی آلت طبقه م.ق. IV مین ایللیگه عایددير. بو لایدا مهره دیوارلی ائولر، قیرمیزی و کول رنگلی ناخیش سیز ساخسی پارچالاری، اوستونده توند قهوه یی رنگلی ساده هندسی خطلر اولان ساری ساخسی، داشدان قایریلان ایش آلتلری و مس دن قایریلان شیلر واردیر.

۲ - بو طبقه م.ق. III مین ایللیکدن م.ق. I مین ایللیگین اولینه قدردير. بورادان ریشه سی (تملی) داشدان اولان پالچیق ائولر، اوزه رینده قارا رنگلی مرکبله هندسی ناخیشلاری اولان قهوه یی و قیرمیزی ساخسی پارچالاری، کوره ده پیشمیش ناخیشلی و ایکی رنگلی ساخسیلار و چوخلو مس آلتلر تاپيلمیشدیر. بو لای و بوندان آشاغی طبقه نین مدنیّت "سیلک تپه سی" نین II و III طبقه لری مدنیّتینه اوخشاییر، لاکین ماننا مدنیّتینین اساسی اولان بو مدنیّت قسماً مرکزی ماد مدنیّتیندن فرقله نیر و آنادولو و قفقاز مدنیّتلری ایله باغلیدير.

۳ - بو طبقه نین ساخسیلاری کول رنگلی، بعضاً قارا و پارلاقدير. بو لایدان قباری ناخیشلی ساخسیلاردا تاپيلمیشدیر و آنادولو ساخسیلارینا بنزه ییر.

۴ - بو طبقه دن ناخیش سیز قارا و پارلاق ساخسیلار تاپيلمیشدیر.

۵ - م.ق. II مین ایللیگه عاید اولان بو طبقه نین قیرلرینده جمجمه لر و ناخیشلی و ناخیش سیز قیرمیزی ساخسیلار تاپيلمیشدیر.

۶ - بو طبقه م.ق. ۱۵۰۰ - ۱۲۰۰ - نجی ایللره عایددير. بورادا ناخیش سیز، لاکین پارلاق قارا و کول رنگلی ساخسیلار تاپيلمیشدیر کی، آنادولونون "هیت" خلقی ساخسیلارینا اوخشاییر.

۷ - بو طبقه دن تاپیلان ساخسی قبالار پارلاق قیرمیزی و کول رنگلی دیر و اونلارین دسته لری حیوان شکلینده دیر. بو حیوان شکللری "حسنلی تپه سی" ندن تاپیلان قبالارداکی دسته لر کیمیدیر، هابئله "گیان تپه سی" نین ایلك طبقه سیندن تاپیلان ساخسیلارا بنزه ییر.

گوئی تپه نین اوستونده یونولموش داشلاردا قوچ و پلنگ کیمی حیوانلارین شکلی واردیر و گومان اولونور کی، م.ق. II مین ایللیگین سونلاری و I مین ایللیگین اوللرینه عایددير. بو یونولموش داشلار آنادولونون "هیت" لردن سونراکی یونولموش داشلاریله مقایسه اولونا بیلر. بو یونولموش داشلارین ان گوّزل هندسی ناخیشلارا مالک اولانی، هر آلتی طرفی دقتله یونولموش قارا

* ۱ - داها گئیش معلومات اوچون باخ: رئیس نیا، ج ۱، ص ۱۴۱.

مرمردن مستطیل مکعب شکلینده اولانی شبسترده واردیر. شبسترده اولان بو داشلارین بویو ایکی متر، دؤرد بو جاغینین هر طرفی ۴۰ - ۵۰ سانتیمتر دیر. بونلارین بیر اوزون طرفی دقتله یونولموش و یوخاری طرفینده سکگیز یثره بؤلونموش دایرهده سکگیز دقیق و گؤزل هندسی شکیل واردیر. بو داشلاردان شبسترین هم یثر اوستو، همده یثر آلتیندا چوخدور. چشمه‌لرین قیراقلاری و مسجدلرین قاپیلاری و مختلف یثرلرینده دیوارلاردا قالیرلار. بوندان علاوه شبسترین بعضی چشمه‌لری، او جمله‌دن "دوستاخیان" چشمه‌سینین دهرین قویولارینین کوره‌لرینده چوخلو مقداردا واردیر کی، او چشمه‌لری آریدان کن‌کنلر اونلاردان گؤزل معلومات وئریرلر.

شبسترین یونما مرمر داشلاریندا اولان بو دایره‌وی ناخیشلارین بعضیسی یثددی یثره بؤلونور. بونلاردا یوخاریدان اورتا اولان قسمتده محراب علامتی نظره چارپیر. دئمک، او داشلارین بیر سیراسی ایسلام دؤورونه عایدیر، لاکین هر حالدا گؤستر دیگیمیز اولدوقجا اسکی بو محلی هنر و اینجه‌صنعت عنعنه‌سی ایسلام عنعنه‌لرینی ده هوپوب، جوزبی شکیلده عوض اولراق، تازا شکله دوشموشدور.

گؤی‌تپه و حسنلو قازینتیلاریندان کشف اولموش بالتا و سایره مثتال وسایط و امک آلتلری آیدین گؤسته‌ریر کی، م.ق. ایکینجی مین ایللیگین سونلاری و بیرینجی مین ایللیگین اوللرینده بو منطقه‌لرده، یعنی جنوبی آذربایجانین غربی، اورمو گؤلونون غربی، جنوبغربی، شمالغربی و اورالاردان داها گون باتان طرفلرده، داها دقیق دئمک ایسته‌سک، م.ق. ایکینجی مین ایللیکده "ناییری اراضیسی و گیلزان ائللرینین منطقه‌لرینده، یعنی م.ق. ۳ - ۴ - نجی مین ایللیکلرده سومثرلر و بین‌النهرین شهر - دؤولتلری حاکمیتلرینین لؤوحه‌لرینده "اره‌تته" و "یا" آراتتا" آدلانمیش اراضیده فلز ایشلری، مثالورژی، بو ساحهده صنعت و تکنیک چوخ اینکیشاف ائتمیش ایدی، باشقا سؤزله دئسک، بو منطقه‌نین م.ق. ۳ و ۴ - نجو مین ایللیکلرینده کی ساکینلرینین یوکسک صنعت، تکنیک و مثالورژی ساحه‌سینده مهارتلی و صنعت عنعنه‌لری هله م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اوللریندن بیرینجی مین ایللیگین اوللرینه قدر بو منطقهده قالماقدا، استفاده اولونماقدا و دوام ائتمکده ایدی. باشقا سؤزله دئسک، م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اوللریندن بیرینجی مین ایللیگین ایلک عصرلرینه قدر اورمو گؤلونون غربی منطقه‌لری هله اؤز صنایع و مثالورژی ساحه‌لرینده کی تخصص، مهارت و اوستالیکلارینی ساخلاماقدا ایدیلر.

ائله بونا گؤره ده تاریخ عالیمی "چارلز بارنی" یازمیشدیر: "گؤی‌تپه‌دن کشف اولموش بالتالار و سایره تونج آلتلردن معلوم اولور کی، مثالورژی صنعتی و قالای عیاری ایله مس‌دن استفاده م.ق. ایکینجی مین ایللیگین ایلک ایللریندن اورمو بؤلوگونده معمول اولموشدور. سوریه، آسوری و زاقروس منطقه‌سینین مثتال اعمالاتلارینین گؤی‌تپه و سایطی ایله یاخین لیق و اوخشارلیغی و اونلارین م.ق. ایکینجی مین ایللیگین اوللرینده ده بوللوغو، شاید، هورریلرین او منطقه‌لرده یایلماسی نتیجه‌سینده

اولموشدور، یعنی او خلقین مثالیستلری بیر منطقه دن باشقا منطقه یه مهاجرت ائدیلدیر.^۱

□ یانیق تپه

"یانیق تپه" و یا "قره تپه" تبریزین ۳۱ کیلومتر جنوبغربینده، "خوسروش" نین آلتی کیلومتر شمالیندا، "تازاکند" و "قره تپه قیشلاغی" آدلی کندلرین یانیندادیر. تپه ۱۶/۵ متر یئردن اوجا و تقریباً ۸۰ مین متر مربع یئردیر. بورا اورمو گؤلونه یاخین قدیم تپه لردن بیری دیر. ۱۳۳۹ - نجو ایلده اینگیلیس عالیم "چارلز بورنی" بیر هیأتله اورادا بئش هفته مدّتینده قازینتی ایشلری آپاردی و سونرا ۱۹۶۱ - نجی ایلده اؤز تحقیقاتینی اینگیلیستاندا چاپ ائتدی.^۲

"چارلز بورنی" یه گؤره م.ق. III مین ایلیکده بورادا چشمه لر و آرخلار واریدی، حیایاتا مناسب ایدی و اهالیسی اکین چیلیک و حیوان دارلیقلا یاشاییردی. بورادا "ال ده بیرمانی"، "داش اوراق" و بیر ائوین آنباریندا سامان قالیغی کشف اولموشدور. قازینتی آپاریلان یئرین اطرافیندا اهلی حیوانلارین سوموکلری تاپیلیمیشدیر. بونلارین دایره وی ائولری اولموش، ساخسی اوزه رینده بزک و ناخیشلار الدهه ائدیلمیشدیر. گویا بونلار کؤچری لیکدن تازا اوتوراق حیایاتا کئچمیشلر.

بورانین قازینتی ایشلریندن ۲۳ گیده ائوین تملی و دیوارلاری اوزه چیخمیشدیر. بو دیوارلا سوواقسیزدیر و ایکی ائودن باشقا هامیسینین آنباری، سکگیسی، تاقچاسی، اوجاغی، آخیری و ... واریدی، یعنی کند ائولری ایتمیش و هر بیر یسینین قطرو آلتی متردن آرتیق دئییلدی.

بورادا ایکی ائو ایکی متحدالمرکز دایره ایله احاطه اولموش و داخلی دایره نین ایچی ایکی بیری - بیرینه عمود قطر - دیوارلا دؤرد یئره بؤلونموشدور و گؤرونور آذوقه و تاخیل اوچون ایتمیش. بو دؤرد یئردن بیرینده ال ده بیرمانی تاپیلیمیشدیر، دئمک بورا آنبارایتمیش. دایره وی دیوارلارین ایکی قات اولماسی آذوقه یه نمین چاتمماسی اوچون ایدی. بو آنبارلارین قاپیسی داملاریندان ایدی و گیریپ - چیخماق اوچون نردیوان دان استفاده اولورموش. یانیق تپه دن هوهنگ، بالتا، داش تییه، مس خنجر تییه سی، پیشمه میش پالچیق دان ایکی مؤهور، دؤرد پالچیق چیراق، کوره لر، بادیه لر، بؤیوک و کیچیک آغزی گئن دسته لی و دسته سیز کویلر و چوخلو ساخسیلار الدهه ائدیلمیشدیر. ساخسیلاری عمومیتله ال ایله قایریلمیش، معمولاً قارا رنگلی، پارلاق، مختلف شکیللی، چئشیدلی و فرقلی زینتلری واردی، قبالارین ائشیگی هندسی ناخیشلارلا مالکدیر، قوش و بوینوزلو حیوان شکیللری ده واردیر. بو ساخسی قبالار، رنگلر، قوش و حیوان ناخیشلاری شرقی آنادولو و قفقازلا باغلیدیر، همده ایرانین بیر سیرا یئرلرینین، شبهه سیز مرکزی ماد اراضیسینین اثرلرینه اوخشاردیر. بورادا بیر حربی قالا دا تاپیلیمیشدیر کی، سال داشلا قایریلمیش و داشلار معین ماده ایله بیری - بیرینه

۱ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بنشینجی سای، ۱۳۷۱، ص ۵۳.

۲ - گئیش معلومات اوچون باخ: رئیس نیا، ج ۱، ص ۱۴۵.

یاپیشمیشلار، بو قالا او بیرری ائولری احاطه ائتمیشدیر. بورادان "چارلز بورنی" بو فیکره گلیر کی، تپه بیر کند یوخ، بلکه بیر شهرایمیش. حربی قالادا یانقین علامتلیر گؤسته‌ریر کی، شهر خطره معروض قالمیش و دشمن همیشه اونو هده‌له‌میش و ال تاپدیقدا، اورانی اودلامیشدیر و بونا گؤره ده "یانیق تپه" آدلانمیشدیر.

بو کیمی تاریخی جهتدن اولدوقجا اؤنملی و آذری خلقینین قدیم تاریخینی قوینوندا ساخلایان تپه‌لر آذربایجانین ایستر شمال، ایسترسه جنوبوندا چوخدور. بورادا بیز بونلاردان ایندییه قدر کشف اولموش یالنیز آز عده‌سی باره‌ده دانیشدیق و "حسنلو تپه‌سی" باره‌ده سونرا دانیشاجاییق. بو کیمی تپه‌لرین کشفی اوچون خلق فولکلورو و آذریلرین آغیز ادبیاتی و محللرده اولان ناغیل، افسانه و روایتلردن استفاده اولونمالیدیر. آذربایجانین مختلف بؤلوکلرینده، او جمله‌دن سالماس و گونئیین شبستر، تسی، صوفیان، سیس، تیل، چهره‌وان قسمت‌لرینده "کول تپه‌سی" کلمه‌لری، اورمو گؤلونون شرقینده "پرؤستش" کندیله اورمو گؤلو آراسیندا اولموش حیوان هئیکللری روایتلری، او طرفلرده اولان "گووور قیزی" یثری، شبسترده "چترگزی" (چتریک قیزی) افسانه‌سی و سایره بو استفاده اولونمالی فولکلوریک منبعلره اؤرنک و نمونه اولایلر. خلق آراسیندا گزن بو کیمی سؤز و روایتلر تاریخی تپه‌لرین موفقیتله تاپیلماسی ایشینده بؤیوک رول اوینایا بیلر.

بیر داها قید ائدک کی، بو کیمی تاریخی تپه‌لر و عمومیتله تاریخی یئرلر آذربایجانین هر یئرینده واردیر، آنجاق اورمو گؤلونون اطرافی، همدان - قوم - قزوین - زنجان - ماراغا آراسیندا کی یئرلر داها زنگین و داها ماراقلیدیر. بو کیمی تاریخی تپه‌لر شمالی آذربایجاندا آذ دئییلدیر. ایندی ده شمالی آذربایجانین تاریخی تپه‌لرینین بعضیسینه اشاره ائدیریک. □ □ □

شمالی آذربایجانین تاریخی تپه‌لری

شامو تپه

شمالی آذربایجاندا کشف اولوب ایشلنمیش تپه‌لردن بیرری "شامو تپه" دیر. بو تپه‌نین مدنیتی شمالی آذربایجان و گرجستانین "کور" چایی قوللاری آراسیندا یاییلمیشدی. بو مدنیت م.ق. VI دان IV مین ایللیگه عاید دیر. بو منطقه‌نین تپه‌لریندن بونلاری گؤستریمک اولار: ۲۱ - "شامو تپه" ۲۲ - "تؤیره تپه"، قارغالار تپه‌سی، آزاماس تپه‌سی، گؤی تپه، روس تپه و خصوصیله "شامو تپه" کی، بو مدنیت اونون آدیله آدلانمیشدیر.

بوتون بو تپه‌لرده اولان مدنیتین بیر نئچه طبقه‌سی واردیر کی، قالین لایقلاری مختلفدیر، مثلا قارغالار تپه‌سینده اونون قالین لیغی ۱۰ متردن چوخدور. بو مدنیتین خصوصیتلری بونلاردیر: چچی کرپیچدن قایریلمیش ائولری گیرده‌دیر، ایش آلترلری داشداندیر، مثلا ده‌ییرمان داشیندان، هوه‌نگ، اوراق، بالتا، کسکین و ایتی لنمیش سوموک تپه‌لر، ایگنه، بایراق، مجسمه، بزک و سایطی،

ساخسی قابلار. بو مدنیتین سامانلا قاریشمیش معمولی ساخسیلاری ایله قایریلمیش، کول رنگلی، ساده و ناخیش سیز و یا رنگی آز قیرمیزی هندسی ناخیشلارلادیر. بورادان مس شئیلر تاپیلیمیش، آرپا و بوغدا قالیقلاری، اکمک آلتلری گوسته ریر کی، "شاموتپه" مدنیتینده خلق کند تصرفاتی، حیواندارلیق و بالیق اوووایله یاشایاردیلار. بو مدنیت ان قدیم اوتوراق مدنیت حساب اولور. بو تپه دن الدهه ائدیلمیش اثرلر بو مدنیتین یاخین شرق و خصوصیه جنوبی آذربایجان تپه لرین مدنیتی ایله باغلی اولماسینی گوسته ریر.

□ کور - آراس

کور - آراس مدنیتی بو ایکی چای اطرافیندا یارانان مدنیتدیر، دئمک هم قفقاز، هم شرقی آنادولو، همده جنوبی آذربایجانلا ایلیگلی بیر مدنیتدیر. بو مدنیتین پارلاق دؤورو م.ق. III مین ایلیک، یعنی داش، مس و تونج دؤوروندن قاباقدیر. بو مدنیتین خصوصیتلری بونلاردان عبارتدیر: گیره ائولرین ریته سی (تملی) داشدان، دیوارلاری ایسه چیی کرپیچ و یا مهره دن اولموشدور، پالچیقدان قایریلمیش او جاقلاری و ارایدی، قابلاری قارا، کول رنگلی و قیرمیزی ساخسیدان اولموشدور، ایش آلتلری داش، اشیالاری، سلاحلاری، بزک و سایطی تونج، قیزیل و گوموشدن ایدی. الدهه ائدیلمیش اکین چیلیک آلتلری، تاخیل قالیقلاری، قویون و اوکوز سوموکلی و ساخسی نئهره نشان و ثریر کی، بو مدنیتده اکین چیلیک و حیواندارلیق گئنیش یاییلمیش و تقریباً بوتون آذربایجان مدنیتی ایله عینی ایدی. اکین چیلیک، حیواندارلیق، فلز تولید ائتمک، ایش آلتلری قاییرماق بو مدنیتده ایش قوه سینین اینکیشافی، خصوصی مالکیتین میدانا گلمه سی و نتیجه ده صینیفلی جمعیتین یارانماسینا سبب اولموشدور.

کور - آراس مدنیتی نین اؤنملی تپه لریندن نخجوانین سکگیز کیلومتر لیگینده اولان "بیرینجی کول تپه" و هامان شهرین ۱۲ کیلومتر لیگینده یئرله شن "II کول تپه سی" نی گوستریمک اولار.

□ بیرینجی کول تپه

م.ق. IV مین ایلیکدن میلادی بیرینجی مین ایلیگه قدر بو تپه ده اینسانلار یاشایردیلار. بو تپه نین ۲۲ متر قالین لیغیندا اولان دؤرد طبقه سینده ده میر دؤورونه قدر کی داش و ده میر عصرلری نشانه لرینی ساخلاماقدادیر. بو دؤرد طبقه نین بیرینجی سیندن داش تملی و مهره دیوارلی گیره ائولر، داش، مس، ساخسی و سومو کدن اولان ایش و سایطی و شئیلر الدهه ائدیلمیشدیر. م.ق. III مین ایلیگه عاید اولان ایکینجی طبقه ده تونج آلتلرده واردیر. م.ق. II مین ایلیگه عاید اوچونجو لایدا تونج آلتلر گئنیشلنمیشدیر. بو مرحله ده خصوصی مالکیتین ایلمک مرحله سی نظره چارپیر. دؤردونجو طبقه ده میلادی بیرینجی مین ایلیگین اوللرینه قدر اینسانلار یاشایردیلار. بو طبقه ده ده میر اولان ایش آلتلری و سلاحلار راست گلیریک.

□ ایکینجی کول تپه

بو کول تپه م.ق. III مین ایللیکدن میلادی بیرینجی مین ایللیگه قدر مسکون ایدی. بو تپه‌نین خصوصی مدنیتته مالک اولان ایلک قاتی ۱۲ متر دهرین لیکده دیر و کور - آراس مدنیتینه باغلی دیر. II طبقه سی م.ق. ۱۹ - ۲۰ - نجو یوز ایللیکلره - اورتا تونج دؤورونه عاید دیر. بو طبقه بیر شهر اولموش دور و اونون خصوصی قالاسی - مدافیه یثری، و عبادتگاهی واریمیش.

III طبقه سون تونج دؤوروايله چاغداشدیر. آذربایجاندا شهر حیاتی و ایلک شهرلرین میدانا گلمه سی بو عصره - تونج عصرینه عاید دیر.

IV قات ایلک ده میر دؤوروايله او یغوندور و جمعیتده صینیفلشمه علامتلی نظری جلب ائدیر. بو گؤسته ریلنلر شمالی و جنوبی آذربایجانین ماقبل تاریخ مدنیتی، اینجه صنعتی، تاریخی، وحدتی و دهرین وارلیغیندان بیر نمونه دیر. بو تاریخ و مدنیتین اصیل سیماسی او زامان لازیمینجه مدنیت دونیاسینا آشکار اولاجاقدیر کی، خلقیمیزین اؤز وطن پرور عالیملری و متخصصلری اؤز میلی قدرتیمیز سایه سینده بوتون تاریخی تپه لر و یثرلری کشف ائده رک، اونلارین گیزلندیگی واقعیتلری علم عالمینه تقدیم ائده جکلر. بو گیزلین حقیقتلرین اوزه چیخماسی بیر سیرا آوروپا و روسیه عالیملرینین، قوبوستاندان دانیشارکن گوردوگوموز کیمی، بو فیکرینی قطعی لشدیره جکدیر کی، قدیم آذربایجان مدنیتی ایله ایلام - سومر مدنیتلری آراسیندا علاقه و یاخین لیق اولموش و بو یاخینلیق ایلام مدنیتیه واحدلیگه قدرایدی. بونا گؤره بعضی عالیملر بئله دوشونورلرکی، سومر و قدیم بین النهرین مدنیتی قدیم آذربایجانندان اورایا گئتمیشدیر. مثلاً "کریستی ویلسن" آذربایجان اراضیسینده آپاریلیمیش علمی قازینتی ایشلری و اونلارین نتیجه لریندن بئله بیر سونوجا گلیمیشدیر. "اگر علمی اوصول اوزره آذربایجاندا قازینتی ایشلری آپاریلسا، آشاغیداکی مسئله لر کشف اولاجاقدیر:

۱ - ایرانین باشقا نقطه لریندن کشف اولموش مدنیتین ایلک قاتلاریندان داها قدیم راق مدنیت دؤورلری.

۲ - ایلکین مدنیتین احتمالی باشلانقجی و مبدأیی کی، بو نقطه نین داغلیق منطقه لریندن عراقدا اولان سومر و آشور بوزقیرینا (جلگه سینه) یاییلمیشدیر.

۳ - قدیم زامانین فلز اوزه رینده ایشله مه سی و داش ایشلری ایشیقلا نیب آیدین اولاجاق و ائله مدرکلر اله گله جکدیر کی، بو گونه قدر مجهول و قارانلیق قالمیش صنعتین تدریجی تکاملو معین لشه جکدیر.

□ □ □

هند -

آوروپایی خلقلرین

منطقه میزه گلمه سیندن اوّل (۱)

غربی آذربایجاندا ایلک حکومت و مدنیت

تاریخ علمینین اینکیشافی گوستریر کی، هند - آوروپایی دیللی خلقلرین منطقه میزه گلمه سیندن نتیجه مین ایل قاباق آذربایجان اراضیسینین غربی داغلیق قسمتلی یوکسک علم، تکنیک، مثالوژی، صنعت، معمارلیق و هنره مالک بیر خلق و مدنیتین ایلک اوجاغی و بشیگی اولموشدور. سونرا گؤره جه ییک کی، چاغداش شمالی و جنوبی آذربایجان و همدان تورپاقلاری قوتتی، لوللوبی و اوتی ائلری و خلقلرینین وطنی و م.ق. اوچونجو مین ایللیکدن اونلارین حکومت قوردوغو و مدنیت یاراتدیغی دیار اولموشدور.

تاریخی آراشدیرمالارین یثنی موفقیتلی گوستریر کی، آذربایجانین اورمو گؤلونون گون چیخانلی و همدان قسمتلرینده یاشاییب مدنیت قورموش قوتتی - لوللوبیلردن قاباق و اونلارلا عینی زاماندا اورمو گؤلونون غرب قسمتلی، یعنی بوگونکو نقده و اوندان جنوب قسمتلی، هابثله اورمو شهری، قورچین قالاسی، سومای، قوشچو گه دیگی، سالماس منطقه لری، خوی و اوندان شمالی قسمتلی، یعنی قدیم "اولخو"، "ناییری" اراضیسی و گیلزانلارین وطنی، باشقا سوزله دئسک چاغداش ایران آذربایجانین غربی قسمتلی و یا خود زاقروس داغلارینین شمالی قسمتلی و بو سیرا داغلارلا "توروس" سیراداغلارینین بیرلشدیگی داغلیق منطقه لر هم ائو تیکمک اوچون لازیم و گرک اولان آغاج، دیرک باخیمیندان اورمانلی، هم یئر آلتی معدن جهتن، همده یاشاییشا لازیم اولان ملایم اقلیم، حیواندارلیق، اکین چیلیک و یئمک ماده لرینی الده ائتمک شرایطینین ال وئریشلی اولماسی باخیمیندان اولدوقجا مناسب، زنگین و گؤزل منطقه اولموشدور. بونا گؤره ده هم بو تورپاقلاردا میدانا گلیمیش ایلک اینسانلار، هم سونرالار اورتا آسیادان، شمالدان، دربند یولوايله گلیمیش مختلف ائل و سوی بیرلشمه لری آخینلاریندان ایریلیب قالمیش، همده، شاید، هامان اورتا آسیادان گلیمیش و تاریخه معلوم اولمایان خصوصی ائل، طایفا و سوی بیرلشمه لری بو تورپاقلاردا اوزون عصرلر بویو یاشایاراق، یوکسک سوییه لی مدنیت، اینجه صنعت و خصوصیه فلزایله علاقه دار مثالوژی صنعتی ساحه سینده، ائله جه ده معمارلیق، داش یونماق، شهر، سارای، عبادتگاه تیکمک و سایره ساحه لرده، بوتون یاخین شرق منطقه سینده، شهرت قازانمیش و بو ساحه لرده اونلارا یول

گؤستریمیشلر.

ایران آذربایجانین غربی، زاقروس داغلارینین شمالی و توروس داغلارینین گون چيخان قسمتلی، یعنی اورمو گؤلونون باتی، جنوبغرب و شمالغرب داغلیق منطقهلرینده یارانمیش بو مدیتیت و اونون یارادانی ائل بارهده معلوماتی یالنیز سون زامانلار تاریخ علمیمیزین الده ائتدیگی تازا نایلیتلردن بیلیریک. ایندی گؤرک بو مدیتیت نئجه، نه سوییهده، هانسی ائل و یا ائللر طرفیندن و هارالاردا میدانا گلیمیش، نه خصوصیتلره مالک اولموش و منطقه خلقلری مدیتیتی و عمومیتله بشر مدیتیتی نین اینکیشافیندا نه رولو اولموشدور. □ □ □

□ غربی آذربایجانین طبیعتی و طبیعی ثروتی

بو گونکو اورمو شهری و اورمو گؤلونون غربی، جنوبغربی و شمالغرب قسمتلی، یعنی زاقروس داغلارینین شمالی و بو داغلارین توروس داغلاریلا بیرلشدیگی داغلیق منطقه ان قدیم دؤورلردن و بوگون سیخ مئشه لر، تیکینتی ایشلرینده تخته، دیرک، آغاج سوتون و سایره شکلینده گرک اولان ماتریاللاری الده ائتمه گه منبع ساییلان اورمانلار و فایدالی سیخ مئشه لر باخیمیندان اولدوقجا زنگین اولموشدور.

بو سببدن ده چوخ قدیم دؤورلردن بو ماتریاللار جهتدن یوخسول و اونلارا برک احتیاجی اولموش دجله بویو و دجله و فرات آراسی اراضیلرینده کی حکومتلر، دؤولتلر، سارای و عبادتگاهلار تیکدیرمک ایسته یین شاهلار و دؤولت باشچیلاری بو غربی آذربایجان منطقه سینه بنالی توجه ائتمیش و اورانی اؤزلرینه تابع و ال آلتی ائتمه گه جان آتمیشلار.

ایکی چای آراسی شاهلارینین، او جمله دن سومر و سایره شاهلارینین کتیبه و منبعلرینده "اره تته" و یا "آراتتا" آدلانمیش غربی آذربایجانین بو اورمانلی منطقه سیننی الده ساخلاماغا جان آتمالارینا داییر تاریخی فاکتلارا مراجعت ائتمه دن اول، بونودا قید ائدک کی، همین "اره تته" منطقه سی یئر آلتی معدنلر، داشلار، مرمر، چشیدلی فلزلر باخیمیندان دا اولدوقجا زنگین و نادیر تایی تاییلان منطقه اولموشدور.

سومر لؤوحه لریندن بیر سیرا افسانه لر زمانه میزه گلیب چاتمیش و اوخونوب اؤیره نیلمیشدیر. بونلاردان بیری اوروک شهر - دؤولتینین شاهی "انمرکر" و "اره تته" حاکمی داستانیدیر. بو داستاندا اوخویوروق کی، گونش آلاهی "اوتو"نون اوغلو آدلانان اوروک شهرینین شاهی "انمرکر" و یا "انمرکار" گونش آلاهینین قیزی، گویا اؤز باجیسی "مقدس اینانا - Innaana" (کلمه ایکی قسمتدن عبارتدیر: ۱ - "این - Inn" ۲ - "آنا - ana") - دان خواهش ائده رک دئییر:

"قوی آراتتا (اره تته) اهالیسی "اوروک" اوچون گوموش و قیزیل حاضیرلا سینلار، لاجورد داشی گتیر سینلر، قوی مقدس "اوروک" شهری اوچون و "انسان" اوچون، سنین یاشادیغین یئر اوچون

قیمتلی داشلار و خالص لاجورد گتیر سینلر، سنین مسکن ائتدیگین یثرده "مقدّس گپیر" قاییر سینلار بلکه ده اره تته اهالیسی اونون داخلینی اوستالیقلا قاییر سینلار و من اوندا دعا و عبادت ائدیم. قوی "اره تته" (آراتتا) "اوروک" تسلیم اولسون. قوی "اره تته" اهالیسی داشلاری داغلاردان آشاغی گتیریب منیم بؤیوک عبادتگاهیم و عظمتلی مزاریمی بنائت سینلر.^۱ اوروکون گونش آلاهی "اوتو" نون اوغلو "انمرکر" ین ایستکلری بیر ائلچی واسطه سیله "اره تته" حاکمینہ چاتدیر یلیر.

اوروک شاهینین، گونش آلاهینین دلیلہ، "اره تته" شاهیندان ایسته دیگی، ساده دلیلہ دئسک، اوندان عبارتدیر کی، او، "اوروک" شاهینا تسلیم اولسون و "اره تته" ده اولان تیکیتی ماتریال لارینی، ائله جه ده داش یونان، معمار و اوستا صنعتکارینی اونون اختیاریندا قویسون، تا اونلار اوروک شاهی اوچون ساری، عبادتگاه و سایره تیکسینلر.

"اره تته" حاکمی اوروک شاهینین طلبلرینی رد ائدیر و چاپار واسطه سیله اونا بئله جواب گؤنده ریر:

"من هامان حکمرانام کی، تمیز اللره لایقم، بوتون گوی قانونلارینین آلاهی، "مقدّس اینانا" منی گوی قانونلاری اولکەسی "اره تته" یه گؤندرمیشدیر، تا داغلیق منطقه نین دروازالارینی محکم ائدم. نئجه یانی "اره تته" اوروکا تسلیم اولسون؟! اونا دئنه: "اره تته" اوروکا تسلیم اولمایا جاقدیر.^۲ دئمک "اره تته" شاهی اوروکا تسلیم اولمور. باشقا بیر سومثر لؤوحه سیندن معلوم اولورکی، "اره تته" شاهی اینسو کوش سیرانا اؤز خصوصی چاپارینی اوروک شاهی انمرکرین یانینا گؤنده ریب، اونو دؤیوشه چاغیریر و اوندان طلب ائدیر کی، گونش آلاهینین باجیسی "اینانا" نی "اره تته" یه گؤندرسین و "اره تته" حکومتینی رسمیتله تانیسین. اوروک شاهی اره تته شاهینین بو طلبلرینی رد ائده رک، بیلدیریر کی، اینانا "اورک" دا قالا جاق و گرک "اره تته" اوروکا تابع اولسون. "اره تته" شاهی اینسو کوش سیرانا وزیرلری و آغ ساققاللاری ایله مصلحتله شیر و تابع اولمور. سومثر لؤوحه لرینده "اره تته" ایله ایلگیلی بیر لؤوحه ده واردیر، اودا "لوکال باندا" و "هوروم" داغی افسانه سیدیر کی، خلاصه سی بوندان عبارتدیر:

«اوروک شاهی انمرکر» "اره تته" نی تابع ائتمک و اوروک شهرینده "اینانا" عبادتگاهی و شاهلیق سارایینی تیکدیرمه گه لازیم اولان آغاج و داش ماتریال لارینی الده ائتمک اوچون، "لوکال باندا" ایله یثددی نفر پهلوانی "اره تته" یه گؤنده ریر، یولدا "هوروم" داغیندا "لوکال باندا" خسته له نیر و یولداشلاری اونو اوردا بوراخیب، یانینا یتمک قویارق گئدیرلر، قاییداندا، ساغالان لوکال باندادا اونلارا قوشو اوب قاییدیر.»

* ۱ - میراث فرهنگی. اوچونجو ایل. سای ۵. بهار ۱۳۷۱. ص. ۴۶.

۲ - یثنه اورادا، ص ۴۷.

افسانه و دینی مسئله لرله قاریشیق اولسادا، سومثرلرین بو افسانه یه بنزر اسکی تاریخی حادثه لرینده اوروک و اونون کیمی بین النهرین شهر - دؤولت لرینین احتیاجلاری و بو احتیاجلاری تأمین ائتمک اوچون "اره تته" اراضی سینه صاحب اولماغا چالیشمالاری قطعی و شبهه سیز بیر تاریخی فاکتدیر، چونکی بو شهرلرین لازیمی ماتریال لاری یوخ ایدی و ساری و عبادتگاه تیکمک اوچون اونلاری الده ائتمه گه مجبور ایدیلر. بئله ایسه، بس بو "اره تته" هارادا ایدی و هانسی طرفده یئرله شیردی؟

مختلف منبع لر و عالیم لرین آراشدیرمالاری گؤسته ریر کی، "اره تته" بو گونکو سالماسین غربی زاقروس داغلاری و اورانین غربی بؤیوک زاب چایینین سرچشمه توتدوغو اراضی، اورمو گؤل و اورمو شهرینین غربی اراضیسی "توروس" داغلاریلا زاقروس داغلارینین قووشدوغو یئر لر اولموشدور کی، سونرالار "ناییری" اراضیسی و "گیلزان" ائللری یاشایان یئر لر، یعنی وان - اورمو گؤل لری آراسیندا اولان اراضی ایدی.

"س. ن. کامثر" ین فیکرینجه انمرکری "اره تته" نی تابع ائتمه گه چالیشماسی ایکینجی سارقونون م. ق. ۷۱۴ - نجوایلده "ناییری" نی، هامان "اره تته" اراضی سینی توتماسیندان ۲۰۰۰ ایل قاباق اولموشدور. دئمک، م. ق. ۲۷۱۴ - نجوایللردن، یعنی م. ق. اوچونجو مین ایللیگین اوّلرینده ایکی دجله و فرات چایلاری آراسی شاهلاری، لازیمی تیکینتی ماتریال لاری و قیمتلی فلز الده ائتمک اوچون بو ماتریال لارین اوجاغی و منبعی اولموش "اره تته" اولکة سینه، بو گونکو اورمو گؤلونون غربی، شمال غربی و جنوب غربی و سالماسین غربی تورپاقلارینا صاحب اولماغا چالیشمیشلار.

فیکریمیزجه بین النهرین شاهلارینین اره تته نی الده ائتمه گه چالیشمالاری "کامثر" ین گؤستر دیگیندن تقریباً مین ایل داها اوّلر، یعنی م. ق. دؤرد مین ایل اوّلردن باشلانمیشدیر. سومثر حکومتی، اککدر دؤولتی و ایکی چای آراسی باشقا شهر - دؤولت لرینین تیکینتی ماتریال لاری : آغاج، داش و فلزله اولان احتیاجی سونرالاردا بو حکومت لرین باشچیلارینین اره تته یه ال تاپماق و اورادان ماتریال الده ائتمه گه جان آتمالارینا سبب اولموشدور.

مثلاً ایکی چای آراسی "لاقاش" شهر - دؤولتی شاهی اولموش قودتا [م. ق. ۲۲۲۰] "گیرسو" عبادتگاهینی تیکدیرمک اوچون بئله حرکت ائتمیشدیر: "او زامان قودثانین اؤزو سیدر داغینین (سیدر آغاج آدیدیر. م.) آراسینا ائله بیر یول آچدی کی، اوندان قاباق هئچ بیر اینسان بئله ائتمه میش ایدی. قریبه بالتالارلا سیدر آغاجلارینی ییخدی و سونرا آغاجلارین گؤوده لرینی بیر - بیرینه باغلایب، چایا آتدی. باخدیقدا چایلاری سیدر داغلاری ایله دولو سیدر لر و قارا آغاج داغلاری ایله دولو قارا آغاجلا دولو گؤروردون کی، بؤیوک گؤوده لی ایلان کیمی بوزقیرا دوغرو اوزوردو." ۱

دئمک، ایکی چای آراسی "لاقاش" شهر - دؤولتی شاهی "قودئا" سیدر مئشه لیکلری اولان "اره تته" تورپاقلارینا، تیکیتی مائتریالی اوچون هجوم ائتمیش و لازیمی اولان آغاجلاری کسیدیریپ، تمیزله دیکدن سونرا، اونلاری "لاقاش" آپارماق اوچون، اوجوز داشیت وسیله سی اولان دجله چاییندان استفاده ائتمیش و بواش اوچون آغاجلاری بیر - بیرینه باغلایارق، سویا بوراخمیش و "لاقاش" شهرینده اونلاری سودان توتموشدور.

بورادان بئله نتیجه چیخارتماق اولارکی، لوکال باندا و دوستلاری، سیدر آغاجی گتیرمک اوچون، اوروکدان - ایکی چای آراسیندان، دجله چایی کناريله، تانیدیقلاری و اولدن معلوم اولان یوللارلا شمالا دوغرو حرکت ائتمیش و دجله یه قووشان بویوک زاب چایی کنارلاری ایله شرقه طرف دؤنموش و بو چایین قوللارینی ایزله یرک، "اره تته" نین سیدر مئشه لری، یعنی بوگونکو سالماسین غربینده یئرله شن سیخ سیدر آغاجی مئشه لرینه چاتمیش و سیدر آغاجلاریندان ایسته دیکلری قدر کسیب سویا بوراخاندان سونرا قایتمیشلار.

چاغداش تاریخچی عالیم و سیاحلاردان "دیکسون" همین سیدر مئشه لرینی گزیپ گؤرموش و اونلاری بئله تصویر ائتمیشدیر:

«ایران و ترکیه سرحدلرینین سیرا داغلاریندا کمرینده اوخشیان یاشیل مئشه لر، دهرین دره لر و یقارلی ذیروه لر آراسیندا گؤزل منظره یارادیر و تپه لرین یاماجلاری و سالداشلارین قارشیسیندا کی کندلر گؤیرچینلرین یووالارینا بنزه ییر.»^۱

قید ائتمک ماراقلیدیر کی، بوگونده سیبیرده کسيلمیش اورمان آغاجلارینی صنایع مرکز لرینه داشیماق اوچون وولقا، "تاودا" و سایره منطقه چایلاریندان استفاده اولونور، حتّی سیبیرده قیش فصلی، چایلارین دوندوغو زامانلار، اورمان آغاجلارینی کسیب، آریدیپ، دیغیرلادارق چای کنارلارینا آپاریپ، توپلایار و یاز گلنده، چایلارین بوزو آچیلیب آخان زامان اونلاری سویا بوراخار و ایسته دیکلری صنایع مرکزینده سودان توتارلار. سطرلرین مؤلفی حزب توده و آذربایجان دئموکرات فرقه سی رهبرلرینین گؤسته ریشیله کومونیستلرین سیبیر زندانلاریندا اولان زامانلار بو ایشلرده چوخ ایشله میشدیر.

ایکی چای آراسی شاهلاریندان "نارام سین [م.ق. ۲۱۹۶ - ۲۲۶۰] بیر حربی یوروشوندن سؤز آچارکن یازمیشدیر:

"من ایلام تورپاقلارینی "پاراخش"، "سوبارتو" یا - سیدر اورمانلارینا قدر فتح ائتدیم".^۲ دؤرد مین ایل قاباق بیر سومثر قیزی او منطقه نی، او جمله دن "حکاری" نی اؤز آناسینا بئله تصویر ائتمیشدیر:

۱ - بئنه اورادا.

۲ - بئنه اورادا.

"سیدر آغاجلاری ایله قورونان اۆلكه، گون اورتا چاغیندا پارلایان اولدوزدور. اورا او سولارین باشلانقیجی دیرکی، چۆلدۀ ان گۆزل کاناللاری و داغلیق یئرلردۀ ان گۆزل ماراللاری ایچیردیر".^۱

دجله چایی ایکی چای آراسی خلقلری و دؤولتلیرینین تجارت اوچوندۀ اؤنملی داشیت واسطه لریندن اولموشدور، حتّی بو خلقلر و حکومتلر کانال قازماقلا هم چای سویوندان اکیئلری سولاماق، همده حمل و نقل و اوجوز داشیت اوچون داها آرتیق استفادۀ ائتمیشلر. قدیم تاریخ متخصصی "ساموئیل کریمئر" "لوکال باندا" داستانینی تجارت باخیمیندن آراشدیراراق یازمیشدیر:

"انمرکر و اره تته لؤوحه سینین ۱۴۸ - ۱۴۹ - نجو سطرلرینده "میشمیش" (کاهینلر صنفینین آدی ایدی. م.) غرورلا اؤز ایشلری و اذعالاریندن دانیشارکن "اریدو"دا [شهر آدی. م.] بیر کانالی قازماغینی خاطرلادیب دئیورکی: "اوروک اهالیسی اؤز ثروتلرینی "اره تته" اسکله سینده لنگر سالمیش قایقلار واسطه سیله "اریدو" یا کئچیردیب آپاردیلار".^۲

بو او دئمکدیرکی، او زامانلار اره تته ایله اوروک شهری آراسیندا تجارت کاناللار و چایلار واسطه سیله اولار و یوک قایقلاریندن امتعه داشیماق اوچون استفادۀ اولاردی.

چایلار، اونلارین سولاری، کاناللاری و سایره سیندن اولان بو قدر استفادۀ نتیجه سینده، طبیعی اولاراق، مقدّس شئیلر کیمی، او دؤورون دینی دعالاری و وردلری و سایره سینده عکس اولوب اؤزونه خاص یئر ائتمه لی ایدی.

داها سونرالار، سومئر و ایکی چای آراسی شهر - دؤولت لریندن سونرا، باش کندلری دجله کناریندا یئرلشمیش آسوریلرده شهر، سارای، عبادتگاه، حربی قالالار و سایره تیکدیرمک اوچون "اره تته" نین تیکینتی ماتریال لاری و چشیدلی فلزلریندن گئیش یارارلانمیشلار. آسوری تاریخیندن ایلک دفعه بیرینجی توکولتی نینورتا [م.ق. ۱۲۱۸ - ۱۲۵۵] "اره تته" دن آسوری شهرینه دیرکلر و سوتونلار آپاراراق سارای تیکدیرمیشدیر.

میلیتاریست و غارتگر آسوری ایمپراتورلوغو بیرینجی توکولتی نینورتا زامانیندن ایکینجی سارقون زامانینا قدر [م.ق. ۷۰۵ - ۷۲۲] بئش یوز ایلدن آرتیق وان، اورمو گؤل و اطرافی، ماننا و ماد تورپاقلارینا باسقیلار، هجوملار ائتمیش، ساییسیر - حسابسیز چشیدلی مادی غنیملر، بنا تیکمک اوچون چوخلو آغاج، دیره ک، قیزیل، گوموش، مس، تونج قابلار، لاجورد و آپارمیشلار. اونلار اورمو گؤلونون غربینده یئرلشمیش "ناییری"، "سوبارتو" (شبهه سیز سائر، سوبار سؤزونون یارانمیشدیر) و سالماسین غربی داغلیق و ثروتله دولو منطقه لرینی چالیب، چاپیب آپارمیشلار و بوندان علاوه بو یئرلرین هنر و اینجه صنعت اوجاقلاریندا، مکتبلرینده تربیت اولوب یئتیشمیش صنعتکارلار، هنرمندلر، معمارلار، داش و هیثکل یونان اوستالار، فلز متخصصلری و سایره نی اؤز

۱ - یئنه اورادا.

۲ - یئنه ده اورادا.

وطنلریندن زورلا آییریپ، قولو باغلی آسوری شهرلرینه آپارمیش و اونلارا سارایلار، بنالار، عبادتگاهلار، حربی قالالار و سایره تیکدیرمیشلر. بو ایشلری بوتون آسوری شاهلاری، او جمله دن بئشینجی شامشی آداد، ملکه سئمیرامس، اوچونجو تیقلت پيله سر و نهایت ایکینجی سارقون تام وحشی لیکله گؤرموشلر.

ایکینجی سارقون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایله ماننا اراضیسینه هجوم ائدیپ، چالیب، چاپیب، اوشکایا (اوسکو)، تبریز (تامراکیس)، بوتون گونئی و مرند ماحاللارینی یاندیریب، یاخیب، ویران ائتدیکن، بو گونکو سالماسین غربینده اورارتولارین تیکدیردیکلری بؤیوک مدنیت مرکزی اولموش "اولخو" شهری و "ساردوری خوردا" قالاسینی تورپاقلا بیر ائتدیکن سونرا، بو ثروتلی یئرلردن، خصوصیه تامراکیس و اولخودان الده ائتدیگی ساییز - حسابسیز ثروت، چوخلو آت، مال - قارا و اسیرلر آپاردی. هامان ایل ایکینجی سارقون بیر داها وان گؤلوايله اورمو گؤلو آراسینداکی اراضیه، قدیم "اره تته"یه و اورادا یئرلشمیش اورارتولارین مقدس شهری "موساسیر"ه هجوم ائده رک، اورانی تالیب، غارت ائتدی.

سارقون بو هجوموايله ایلگیلی قید ائتمیشدیر کی، حربی یوروشو خطی اوزه رینده اولان سیدر - Hasuru اورمانلاری آغاجلارینی کسدیرمیشدیر. "سارقون" اورارتو اولکه سینه غلبه چالیدیقدان سونرا، اورادا مالی نظارتچیلر قویموشدور کی، اونلاردان ایکسی نین هر بیر ۵۰۰ بؤیوک آغاجی، دیره گی آسوریلره گؤندردیگیندن معلومات وئره رک، مکتوبلاریندا خصوصیه تأکید ائدیر کی، بؤیوک دیرکلری چای یولوايله گؤندرمیشدیر.^۱

دئمک، بو گونکو ایران آذربایجانین غربی قسمتلی، یعنی زاقروس داغلاری ایله توروس داغلارینین بیر - بیرینه قووشدوغو داغلیق منطقه لری، خصوصیه وان و اورمو گؤللری آراسینداکی اراضی قدیم دؤورلردن اورمانلیق و تیکینتییه لازیم و گرک اولان قیمتلی و گؤزل چینار، قاراآغاج و سایره آغاجلارلا اؤرتولو اولموش و بو سببندن ده بو اراضی دجله و فرات چایلاری آراسی اراضیسینده تشکیل تاپمیش دؤولتلر، حکومتلر و شهر دؤولتلری باشچیلارینین دقتینی اؤزونه جلب ائتمیش و اونلار بو اراضینی توتماق، اؤزلرینه تابع ائتمکله اورانین طبیعی ثروتینی تالاماغا چالیشمیشلار، اونا گؤره کی، فرات ایله دجله چایلاری آراسی منبیت اراضیه مالک، اکین چیلیک و باغدارلیغا مناسب و یارارلی اولسادا، اورادا تیکینتی دردینه دهین اورمان آغاجلاری و اورمانلار یوخ ایدی. بوندان علاوه هم "اره تته" منطقه سینین اورمانلارینداکی آغاجلار محکم، دایانا جاقلی، دوز و بول ایدی، هم بو منطقه بابل و بابیلین شهر - دؤولتلری اراضیلرینه نسبتاً یاخین، همده تیکینتی، سارایلار و عبادتگاهلارین تیکیلمه سینه گرک اولان چوخلو ماتریال لارین مقصده چاتدیرماسی اوچون دجله چاییندان استفاده ائتمکله زحمت و مخاریج آز لازیم اولوردو. □ □ □

اره‌تته‌نین یئر آلتی - معدن و داش ثروتی

آذربایجانین او زامانلار مئشه‌ایله اؤرتولو اولموش بو زاقروس و توروس داغلارینین بیرلشدیگی منطقه و قسماً اونون غربی، یعنی وان و اورموگوئلری آراسینداکی اراضیین همده یئر آلتی اولدوقجا چئشیدلی فلزلر، قیمتلی داش، مرمر و سایره معدنلرله اولدوقجا زنگین و دولوایدی. چوخلو متخصص و آوروپا عالیم‌لری بو منطقه‌ده آپاردیقلاری تدقیقاتلاردان سونرا گؤستریمیشلرکی، بو داغلیق منطقه مختلف فلزلر جه‌تدن دونیانین ان ثروتلی منطقه‌لریندندیر. آوروپا عالیم‌لرینین "اره‌تته" منطقه‌سینین یئر آلتی ثروتینه دقتینی جلب ائدن عامیللردن بیرینجیسی هامان گؤستریدیگیمیز سوئمرا افسانه‌لرینده اولان مئتال و فلزلرله ایلگیلی مسئله‌لردیر. پروفئسور "ساموئیل کریمئر" بو باره‌ده یازمیشدیر:

"لؤوحه‌لرین متنلرینین گؤستریدیگی کیمی، "اره‌تته‌نین اقتصادی ثروتی قیزیل، گوموش، مس، چئشیدلی داشلار اولموشدور و اورا فلزایله چالیشانلار، صنعتکارلار، ماهر داش یونانلار، معمارلار و عبادتگاه تیکنلرین مرکزی کیمی تانینمیشدیر. بونا گؤره‌دیر کی، داشسیز و مئتالسیز اراضیده یاشایان و مهارتلی اوستالاری اولمایان اوروک حکمرانلاری همیشه "اره‌تته"یه حاکم اولماق آرزوسوندا ایدیلر."^۱

غربی آذربایجانین معدن و داش ثروتی سون زامانلار تامامیله بللی اولموش و دؤولت اونلاری اؤیرنمه‌گه باشلامیشدیر، حتّی معلوم اولموشدورکی، اورمو منطقه‌سینده اولدوقجا قیمتلی "تیتان" معدنی واردیر.^۲

چئشیدلی معدنلر و فلزلرله زنگین اولموش بو "اره‌تته" منطقه‌سینده یاشامیش خلق، همین طبیعی ثروتله ایلگیلی و اونو چئشیدلی یوللار واسطه‌لرله الده ائتمکده، چوخ قدیم دؤورولردن، م.ق. ۳ و ۴ - نجو مین ایللیکلردن بئله فلزلری طبیعتدن چیخارتماق، اونلارین اوزه‌رینده فیکیرله‌شیب، چالیشماق، اونلاردان چئشیدلی حیات و سایطی، بزک و زینت شئیلری دوزلتمک تکنیکاسیندا، بوتون منطقه خلقلرینین هامیسیندان، حتّی سوئمرا کیمی اولدوقجا ایره‌لیله‌میش و مدنیتجه اینکیشاف ائتمیش خلقلردن خیلی قاباق ایدیلر.

مئشه ماتریال لاریندان علاوه بیرده همین چئشیدلی مئتال، داشلار و مترقی تکنیک واسطه‌سیله فلزلردن مختلف وسایط یاراتماق مسئله‌سی ایکی چای آراسی حکمرانلارینین دقتی‌نین "اره‌تته"یه جلب اولماسینا سبب اولموشدور.

پروفئسور "لئو اوپئنهایم" بو باره‌ده یازمیشدیر:

۱ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بشینجی سای، ۱۳۷۰، ص ۵۱.

۲ - باخ: "احرار" قزنتی، سای ۶۲، تاریخ ۱۳۷۳/۳/۳، ص ۲.

"لوقال باندا" قهرمانلیق داستانینا توجه ائتمکله معلوم اولورکی، "اره تته" اراضیسی (ایرانین غربی) م.ق. اوچونجو مین ایلیکده، تکنولوژی جهتدن سومئردن داها ایره لی ایدی، بونا گؤره ده سومئر شاهلاری نه تکجه "اره تته" نین معدنی ماده لری و تولید ائتدیکلرینی داشیییب اوروکا آپاریردیلا، بلکه اره تته نین اوستالاری، فلز اوزه رینده چالیشانلاری، داش یونانلاری و حتی اونلارین قالیب لاری و مودئللرینی ده اوروکا آپاریردیلا.^۱

دئمک، بحث ائتدیگیمیز قدیم دؤورلرده بو گونکو ایران آذربایجانین نین غربی قسمتی اولان داغلیق منطقه لری، اوزامانلار سومئر لؤوچه لرینده "اره تته" آدلانمیش منطقه لر هم اورمان منابعی، هم الوان فلز معدنلری، همده تکنولوژی جهتدن یاخین شرق منطقه سینده بیرینجی یئر توتوموشدور. بونا گؤره ده آقای فیروز منصوری یازمیشدیر:

"انمرکر زامانی (میلاددان ۲۴۰۰ ایل قاباق) تکجه ایران دئییل، بلکه قونشو اولکه لرده اورمو گؤلر منطقه سیندن باشقا، ائله بیر اراضی تاپیلماز کی، بو قدر طبیعی منبع لر و آلاه وئرمیش نعمت لری اولموش اولسون و چئشیدلی آغاجلار و جور به جور داشلار باخیمیندان، خصوصیه لاجورد داشی، قیزیل، گوموش، مس، قورشون و سایره قیمتلی فلزلر جهتدن ثروتلی اولدوغوندان، هجوم ائدنلرین طاماح و آج گؤزلولوگو اوخونا هدف اولسون."^۲

تاریخچی عالیم "م. وان لون" ایکینجی سارقونون م.ق. ۷۱۴ - نجو ایلده موساسیره هجومو و اورادان آپاردیغی غنیمت و باجلاردان دانیشارکن یازمیشدیر:

"ایکینجی سارقونون موساسیردن آشورا آپاردیغی شیلر و مس وسایط او دؤورون ان بؤیوک مس رقمینی نشان وئریر. پیوئتروفسکی نین یازدیغینا گؤره ۳۶۰۰ تالنت (هر تالنت ۲۶ کیلوگرام) و بئله درک اولونورکی، آدی چکیلن فلز بو منطقه ده بوللوجا اله گلر و خلق اوندان استفاده ائدردی."^۳ بوتون بو میسلر آذربایجان معدنلریندن استخراج اولوردو.^۴

بئله لیکله "اره تته" منطقه سی، داها دوغروسو جنوبی آذربایجانین غربی داغلیق منطقه لری چئشیدلی فلزلر یاتاغی باخیمیندان، هم حیات و تولید آلتلری دؤزلمک، همده بزک و زینت وسایطی تولید ائتمک اوچون لازیم و گره ک اولان اولدوقجا چئشیدلی فلزلر: قیزیل، گوموش، دمیر، مس، قالای، قورشون، لاجورد و سایره جهتدن اوقدر زنگین اولموش و بو فلزلر بو اراضیده او قدر بول و چوخ الده ائدیلمیش و خلق داخلینده یاییلمیش و تانینمیش ایدی کی، هورری مثالیست و فلزکارلاری بو فلزلردن الوان شیلر دوزلمکده او قدر اوستا، ماهر، عالیم و باجاریقلی ایدیلرکی، اونلارین شهره تی بوتون منطقه خلقلری و حکومتلری داخلینده یاییلمیش و اونلارین دقتینی اؤزونه

۱ - بئنه اورادا.

۲ - بئنه اورادا.

۳ - میراث فرهنگی، اوچونجو ایل، بشینجی سای، ۱۳۷۱، ص ۵۳.

۴ - باخ: بئنه اورایا.

جلب ائتمیش ایدی و نتیجه‌ده میلیتاریست و غارتگر منطقه شاهلاری آذربایجانین بو ماتریاللاری و اوستالارینی زورلا، غارت، تالان و اسیر ائدی، آپارماقلا اونلارا ییه‌لنمک ایسته‌میش و بو ایشی داییمی لشدیرمک اوچون او حکومتلر آذربایجان اراضیسینه آردیجیل شکیلده هجوملار ائتمیش و نتیجه‌ده هم بو اؤلکه‌نین سونسوز فلز و اورمان ماتریاللارینی تالایب آپارمیش، همده هورریلر و عمومیتله بو یئرلرده یاشامیش خلقلرین گوجلر دؤولت یاراتماغینین قاباغینی آلمیشلار.

فلز معدنی و اورمان ماتریالیندان علاوه غربی آذربایجان سارای، عبادتگاه، قصر، حربی قالا، شهر و سایر تیکمک اوچون ان ضروری و لازیم اولان چئشیدلی داش، مرمر و الوان رنگلی داش ماتریالی باخیمیندان اولدوقجا دؤولتلی، زنگین و ثروتلی ایدی. بو منطقه‌نین وولقان نتیجه‌سینده یارانمیش داغلار، یاماقلار، سیلدریم قایالار و نچه کیلومتر اوزونلوغوندا اولان سال داشلاری هم چئشیدلی مثاللار جهندن، همده تیکیتی دردینه دهین مختلف رنگلی محکم داشلار، آغ، قارا، قیرمیزی، الوان مرمر و سرت داشلار باخیمیندان دولو و زنگین دیر.

دجله و فرات چایلاری آراسی تورپاقلاری بئله تیکیتی ماتریال لاری باخیمیندان تامامیله بوش و کاسیب ایدیه، بو یئرلرین شاهلاری، حاکم دایره‌لری و اعیان - اشرافلاری، جاه - جلال و طنطنه اسیری اولاراق، تیکدیرمک ایسته‌دیکلری سارایلار، عبادتگاهلار، قصرلر و عظمتلی بنالارین داش، اوزوده زینتلی و الوان داش ماتریاللارینی یاخین و ال چاتار یئرلردن یالنیز آذربایجانین غربینده، دجله چاینین اؤنملی قوللاریندان اولان بؤیوک زاب چاینین باشلانیدیغی، سرچشمه توتدوغو داغلیق، اورمانلیق منطقه‌لرده تاپیر و بورادان اوز احتیاجلارینی تأمین ائدیردیلر.

تالانچی و غارتگر بین‌النهرین شاهلاری و حاکمه هیأتینین دقتینی محض بو ماتریاللارین بول اولدوغو "اره‌تته" - غربی آذربایجان اراضیسی جلب ائدیردی.

احتمال و ثرمک اولارکی، بو معدن، اورمان و داش ماتریاللارینی الده ائتمک اوچون ایکی چای آراسی حکومتلری طرفیندن غربی آذربایجانا اوزون عصرلر بویو اولموش هجوملار بو یئرلرین اصل و ایلک ساکینلری اولموش هورریلرین بؤیوک حیصه‌سینین م.ق. ۲۴۰۰ - نجو ایللرده بو اراضیدن کؤچمه‌سینه سبب اولموشدور. سونرا بو بارده‌ده دانیشاجاییق.

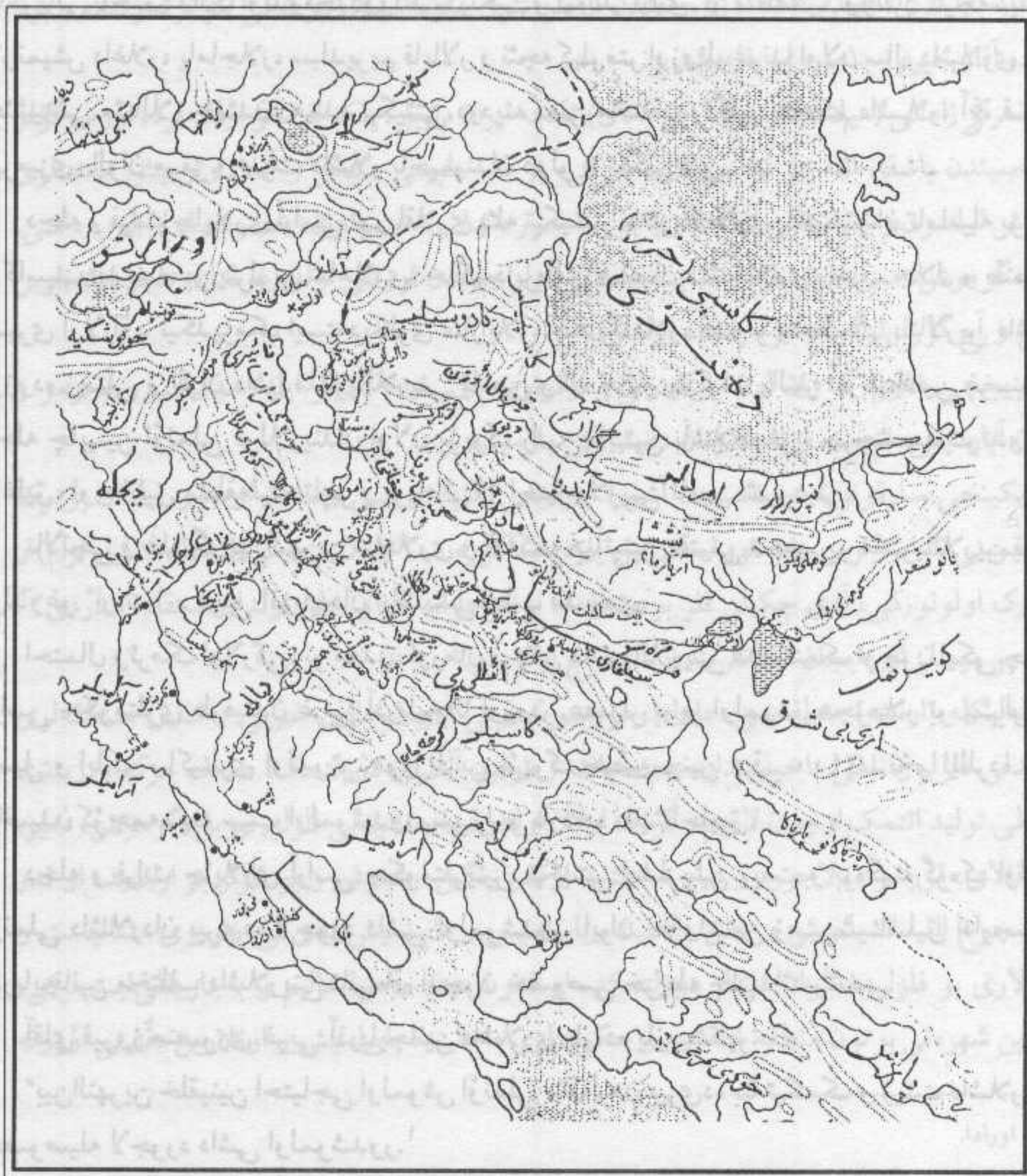
دجله و فرات چایلاری آراسی حکومتلرینین تیکیتی ایشلرینین زینت و بزه‌گینه گره‌ک اولان اؤنملی داشلاردان بیریده لاجورد داشی اولموشدور. ایران دؤولتینین زمین‌شیناسلیق اداره‌سی آذربایجانین مختلف داشلارینی تانیماق اوچون خصوصی خریطه چاپ ائتمیشدیر.

آقای فیروز منصوری غربی آذربایجانین داشلاری بارده‌ده یازمیشدیر:

"بین‌النهرین خلقینین احتیاجی اولموش اؤنملی ماده‌لردن بیریده بنا تیکمک و زینت داشلاری، خصوصیه لاجورد داشی اولموشدور."

آذربایجانین غربی داغلاری، اورمو گؤلونون غربی، سالماس و قوشچو گه دیگی منطقه سی چوخ اوللردن مختلف داشلار باخیمیندان آوروپا و آمریکا عالیملری و سیاحلارینین نظر دقتینی اؤزونه چکمیشدیر. آمریکالی تبلیغاتچی "ج. پترکینز" و اینگیلیس عالیم "و. آیتس وئرت" اؤز سفرنامه لرینده سالماسین "سومای" منطقه سی و "قوشچو" گدیگینین داشلاری و گؤزل سال قایالاریندان یازمیشلار.

سالماسلا اورمو آراسینداکی قوشچو گه دیگی، سومای، "آغریوان" داغلیق منطقه سی یئرلرینی "ولیفتوس" داها دهرین و اطرافلی گزیب، تحقیق ائتمیش و او منطقه نین چئشیدلی داشلاری باره ده

[ش - ۲۱] یاخین شرقین شرق قسمتی م.ق. || مین ایلیگین سونلاری

و | مین ایلیگین ایلک یوزایللیکلرینده